१९२३
म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय
सं. नं. २५१
REFBK-0002360

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
क्रमांक [illegible]
ता.
ठाणे.

अभागी कमल !

[सामाजिक खंडकाव्य]

काव्य ८२८

गिरीश.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
अ. क्र. 2360

आवृत्ति पहिली

REFBK-0002360

आश्विन वद्य ४ शके १८४५
रविवार, ता. २८ आक्टोबर १९२३

++++++

किंमत १। रुपया.

हें पुस्तक दिनकर केशव कानेटकर, चिटणीस-वीणामण्डळ यांनीं
'श्रीमहाराष्ट्रशारदा मंदिरा 'साठीं, वीणामण्डळ-कचेरी,
४६१ शनवार, पुणें शहर, येथें प्रसिद्ध केलें.

[या पुस्तकासंबंधीचे सर्व हक्क महाराष्ट्रशारदा मंदिरानें 'वीणामण्डळ' या
पुस्तक-प्रकाशक संस्थेस कायमचे दिलेले आहेत]

मुद्रकः—अनंत सखाराम मोरवळे,
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणें.

काव्य ६८

भाऊबिजेची ओवाळणी

ती० श्रीमती लक्ष्मीबाई अध्यापक
यांचे चरणीं
भक्तिपूर्वक समर्पण.

'वीणामण्डळा'चें पांचवें पुस्तक

प्रस्तुत पुस्तक 'श्रीमहाराष्ट्र शारदा मंदिराचें दुसरें पुस्तक' म्हणून आज प्रसिद्ध होत आहे. वीणामण्डळासारख्या पुस्तक-प्रकाशकांस हा सर गुंफण्याचें श्रेय मंदिरानें दिलें याबद्दल आम्ही मंदिराचे आभारी आहोंत. त्याचप्रमाणें पुस्तकाच्या मुद्रणाचें सर्व श्रेय श्रीयुत आप्पासाहेब गोखले यांसच दिलें पाहिजे. 'पुस्तकाची छपाई मोहक करणें' ही वीणामंडळाच्या ध्येयापैकीं एक महत्त्वाची बाब असून, मुद्रणसौंदर्याभिज्ञ श्रीयुत गोखले यांनीं वेळोवेळीं ही गोष्ट लक्षांत घेतलेली आहे हें आम्ही अभिमानानें म्हणतों. पुस्तक प्रकाशनास झालेल्या थोड्याशा उशीराबद्दल वाचक क्षमा करतील, अशी आशा आहे.

—चिटणीस वीणामण्डळ.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना— (श्री० रमाबाई रानडे)

मुके कढ— (लेखक)

कथासूत्र.

पाकळी	१	कृष्णाकाठीं	१
,,	२	देशभक्तीचा मंत्र	१०
,,	३	कोण आलें ?	१४
,,	४	परदेशाहून परत	१९
,,	५	चित्रें दिसलीं	२३
,,	६	मायाजाल	३१
,,	७	नौकाविहार	३८
,,	८	पायदळी कळ्या	४४
,,	९	गजरा ओघळला	४९
,,	१०	विधवेचीं फुलें	५६
,,	११	लीलेची लीला	६०
,,	१२	देवाच्या पायांशीं	६५
,,	१३	विषारी खंजीर	७२
,,	१४	कड्यावर !	७७
,,	१५	कड्यावरून—	८३

उपसंहार—पुन्हां कृष्णाकाठीं ८९

अभिप्राय—प्रो० धोंडो केशव कर्वे, बी. ए.

काव्य ६९८

प्रस्तावना

श्रीयुत श. के. कानेटकर, बी. ए. हे महाराष्ट्रास 'गिरीश' या नांवानें माहित आहेतच. त्यांनीं आपल्या 'अभागी कमल' या काव्याचा वाचकांशीं मीं परिचय करावा अशी इच्छा दर्शविली.

'अभागी कमल' हें काव्य लिहिण्यास स्फूर्ति होण्याचें कारण कवींनीं आपल्या 'मुक्या कळां'त सांगितलेंच आहे लहानच गोष्ट! पण ती कवीच्या नाजुक मनावर कशी परिणामकारक झाली याचें प्रत्यंतर वरील काव्यच आहे. या काव्यात करुणरस प्रधान आहे; आणि हें साकीवृत्तांत म्हणजे सोप्या वृत्तात व साध्या शब्दांत लिहिलें असल्याकारणानें सर्वसाधारण वाचकांच्या समजशक्तीच्या मर्यादेंत आहे; आणि म्हणूनच तें पुष्कळ जनसमूहाच्या वाचनांत येईल. काव्यास आरंभ कृष्णातीरीं होऊन तें तेथेंच संपलें आहे. यांत महाराष्ट्रियास परिचित असलेल्या कृष्णातीरावरील स्थानाचीं वर्णनें तर हुबेहूब रेखाटलीं आहेत. 'कसें तरी काव्य करणें' 'चमत्कारिक शब्द मध्यें घुसडणें' किंवा 'एकसारखे प्रास जुळविणें' हा कवीचा हेतु नसून, काव्याचा इष्ट परिणाम घडून यावा हाच मुख्य हेतु असल्यामुळें, यात कृत्रिमपणा आलेला नाहीं. 'कवीचें हृदय भावनांनीं ओतप्रोत भरून जाऊन त्यातून स्वाभाविकपणें बाहेर पडणारे विचार' अशी काव्याची व्याख्या करितात. आणि त्याचप्रमाणें वरील काव्य झालें आहे.

यांतील सृष्टिवर्णनें फारच बहारीचीं व वस्तुस्थितीचें बरोबर चित्र उमटविणारीं अशीं आहेत. एकादी क्षुल्लक गोष्टही कवीच्या नजरेंतून चुकून वर्णनाबाहेर राहिलेली नसल्यामुळें तीं पूर्ण व हृदयंगम अशींच झालीं आहेत.

मनुष्यस्वभाव व मनःस्थिति वर्णन करण्याची कवीची शैली फार

बाखाणण्यासारखी आहे. नदीवरील समोरील दृश्य—बालकासह नौका-विहार करणारें तरुण जोडपें—पाहून कमलेच्या मनांत आलेले विचार व त्यामुळें झालेली पूर्वस्मृति, आणि याचाच परिणाम तिला पडलेलें स्वप्न हें सर्व मन:स्वभावाला पूर्ण अनुसरून आहे. बागेतील फुलांशीं कमलेचें संभाषण मनुष्यस्वभावाशीं अगदीं जुळणारें आहे. मनुष्य दु:खी असला म्हणजे त्याला सर्व जग दु खी भासतें, आणि समदु.खी मित्र मिळण्यात त्याला समाधान वाटतें; असा मनुष्यस्वभावच आहे. याचें अवलोकन कवींनीं सूक्ष्मतेनें केलें आहे असें दिसून येतें. पाकळी १३ यामधील "लीलेच्या लीले"मुळें मन दूषित झालेल्या सासूचे घालून-पाडून बोलणें वाचलें म्हणजे कवींनीं एकाद्या अविचारी तामसी सासूचें बोलणे ऐकून घेऊन तेंच लिहून घेतलें होतें कीं काय असें क्षणभर वाटतें.

"भडकत गेले विचार कोठें! जीव नकोसा झाला"

इत्यादि दु:खातिशयानें अत्यत सतप्त झालेल्या व जीवास कटाळलेल्या कमलेचें वर्णन तिचें करुणास्पद व भेसुर चित्र डोळ्यांपुढें उभें करितें. तिच्या निष्कारण छळाबद्दल तिची दया येते आणि अशी वागणूक जगानें तिच्याशीं ठेवणें हें अन्याय्य आहे असें वाटतें. 'विधवांचीं मनें किती पोळलेलीं व कोवळीं असतात' हें या काव्यात चांगलें निदर्शनास आणिलें आहे. पण अरविंदाच्या कमलेवरील प्रेमाचा शुद्धपणा व सात्विकपणा जितका स्पष्ट दिसून येतो, तितका तिच्या प्रेमामध्यें आहे असें स्पष्ट दिसत नाहीं. कमलेची तिच्या पतीवरील निष्ठा, भक्ति व प्रेम हीं जास्त स्पष्टपणें व्यक्त व्हावयास पाहिजे होतीं. तथापि दु खाचा कडेलोट झाल्यानतर कमलेचा उद्वेग व तिच्या मनांत येणारे विचार—

"नांव बुडविलं? कुणीं बुडविलं? कोणाचं मी? केव्हां?"

हे स्वाभाविक ओघाप्रमाणेंच दिले आहेत. आणि त्यानतर विधवांच्या—त्यांतल्यात्यांत कजाग सास्वा व द्वेषी नणंदा यांच्या हाताखालीं, व

अन्यायी जनता यांच्या पापी नजरेखालीं असलेल्या—बालविधवांच्या—स्थितीचें वर्णन व जगाची त्यांच्याशीं वागणूक, हीं कमलेच्या शब्दांत फार परिणामकारक रीतीनें वर्णिलेलीं आहेत. ह्याचा परिणाम कोणाच्याही मनावर झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. हिंदू विधवा म्हणजे घरांतील पोतेरें! त्यांनीं घरांतील कामें करीत लोकांचे कर्णकटु, हृदयभेदक टोमणे ऐकतच, राहिलेलें आयुष्य संपविलें पाहिजे, अशी रूढि आहे. तिला घराबाहेर जाण्याची, 'बधूबरोबर बोलण्याची चोरी' झालेली असते. तिला घरांतील कारभारात कोणताही अधिकार नाहीं (!) व घरांतील एकाही वस्तूवर तिची सत्ता नाहीं अशी परिस्थिति, रूढीनें पाठिंबा दिलेल्या व धर्म म्हणून स्तोम माजविण्यांत आलेल्या नियमांनीं उत्पन्न झालेली आहे. तिचें दर्शनही अपशकुनी धरलें जातें! ती सकेशा असेल, तर तिनें केलेला स्वयपाक अशुद्ध धरला जातो; तिचीं फुलें, तिचा स्पर्श झालेलें पाणी—तिचें काहींएक 'देवाला' चालत नाहीं—असें रूढीमुळें मानलें जातें. (परम कृपाळू व दीनवत्सल परमेश्वरापाशीं[1] भेदाभेद नाहीं हें 'वड्या शास्त्र्यां'च्याही ध्यानांत येत नाहीं!)

पण शिक्षणाचा प्रसार जसजसा होत चालला आहे, तसतशी वरील स्थितीही पालटत आहे असें सुदैवानें दिसून येतें. सगळ्याच सास्वा व नणंदा कादंबरींतील सासू-नणदेप्रमाणें कजाग, अविचारी व खोड्या असतील असें संभवत नाहीं. परंतु खेडेगांवात, जेथें अजून

---

१ पंढरपूरच्या प्रसिद्ध देवस्थानीं—जेथील देवें—श्रीविठ्ठल दीन अनाथांचा मायबाप व भक्तवत्सल म्हणून वर्णिला आहे, आणि म्हणूनच जेथें ब्राह्मणाखेरीज इतर सोनार, शिंपी, मराठे वगैरे जातींनींही मूर्तीचे पायावर डोकें ठेवून नमस्कार करण्याचा प्रघात आहे, तेथें या दीन वर्गाला मात्र 'मूर्तीला विटाळ होईल' त्या (वेड्या) कल्पनेने मनाई केली जाते! केवढा हा अन्याय ' 'धर्म' या नावाखालीं किती अन्याय होत आहे याचें हें एक चांगलेंच उदाहरण आहे.

शिक्षणाचा प्रवेश झाला नाहीं तेथें, काव्यांत वर्णन केलें आहे त्यासारखीं कांहीं चित्रें दृष्टीस पडतील.

अरविंदाचें चित्र मात्र खरोखर उत्कृष्ट रेखाटलें आहे. असे तरुण उदयास आल्यास देश फार वेळ अशा दीन स्थितींत राहणार नाहीं. त्याचें वर्णन—

" मर्दपणाची मोहक जादू विलसे वदनावरती "

येथपासून पुढें अकरा ओळी वाचून एका तेजस्वी व उदाहरणीय तरुणाचें चित्र डोळ्यासमोर येतें. त्याच्या मनाची देशस्थितीबद्दल कळकळ व ती सुधारण्याची उत्कट इच्छा कवीनीं चांगली वर्णिलेली आहे. त्याचें कमलेवरील शुद्ध व सात्विक प्रेम, त्याच्या मनाचा उदात्तपणा व स्वार्थत्याग चांगला दाखविला आहे. पुढील ओळींत—

" बोलायाचें नाहीं आतां मागिल कांहीं शब्द
झालें गेलें ! नांद सुखानें तोच मला आनंद "

* * *

—वधूवरांना सुख आयु चिंतून
घरा परतला—

* * *

—" पाहुनिया दोघांस
जीव सुखावे॰ [illegible]या सुखाविण जिवास नव्हती आस "

त्याची मनःप्रवृत्ति दिसून येते. त्याचा स्वार्थत्याग, त्यानें कमलेच्या-

' लग्न केव्हां करावयाचं मनांत आहे आतां ! '

या प्रश्नास दिलेल्या उत्तरांत दिसून येतो. आजन्म अविवाहित राहून देशाची स्थिति सुधारण्यास तो तयार झाला आहे. त्याच्या कमलेवरील प्रेमामुळें तो तिच्या दुःखाच्या वेळीं हजर राहतो. शेवटच्या प्रसंगीं तो भानावर येऊन, कमलेनें उडी टाकल्याचें त्याच्या ध्यानात येतांच जिवाचीही पर्वा न करता भर पुराच्या नदींत उडी टाकून तिला वांचविण्याचा प्रयत्न

करतो. (पण विधिघटनेपुढें त्याचा नाइलाज झाला!) शेवटीं त्याला कमलेची शेवटली भेट व तिचा शेवटला निरोप सांगणारें असें छायाचित्र मिळतें आणि तो प्रियभगिनीच्या वियोगामुळें होणारें असह्य दु:ख गिळून, तिची शेवटली विनति पूर्णपणें पाळण्यास झटत राहतो. या काव्यांत कमल आणि अरविंद याची तुलना केली असतां अरविंदच अधिक श्रेष्ठ ठरतो.

काव्य, कमलेच्या जीव देण्यामुळें शोकपर्यवसायी व त्यामुळेंच अत्यंत परिणामकारक झालें आहे. त्याच्या वाचनानें अरविंदामारखे स्वार्थत्यागी, भगिनींचीं दु:खें निवारण्यास जिवापलीकडे झटणारे देश-सेवक तरुण वीर उदयास येवोत आणि हिंदु स्त्रियाचा दर्जा वाढून, विधवांची दया येण्यासारखी स्थिति पालटो, एवढीच इच्छा आहे.

सेवासदन, पुणें.
ता २१ आक्टोबर १९२३

रमाबाई रानडे.

लेखक

मुके कढ

" ज्या राष्ट्रातील कुटुंबांत गुलामगिरी व क्रौर्य यांचा अंमल जारीनें गाजत आहे, त्या राष्ट्रास विकळा आलीच पाहिजे "

— कै० गो. ग. आगरकर

सुमारें चार वर्षांपूर्वीची गोष्ट !—पण अजून अंगावर शहारे येताहेत ! ! त्यावेळीं मला येथील एका स्त्री-संस्थेंत कांहीं विधवामुलींना इंग्रजी शिकविण्यास जावें लागे. त्यांच्या मुक्या मनाचा कोमलपणा व निर्मल अंतःकरणाचा निर्व्याज प्रेमळपणा पाहून मनात करुणा उत्पन्न होई, व समाजानें किंवा धर्मानें अशा गरीब भगिनींच्या भावी आयुष्याचा एकही मार्ग नीट आखून ठेवला नाही याबद्दल वाईट वाटे. उलट, यांना अज्ञानांत ठेवण्यानें समाज स्वतःला जास्तच संकटांत घालीत आहे, असेंही मनात आल्यावाचून राहिलें नाहीं. ही करुणास्पद स्थिति कोणत्यातरी मार्गानें, सात्विक पण करुण भावनांनीं, समाजाच्या नजरेस आणावी, असें माझ्या मनात आलें व त्याला एकदा एका चमत्कारिक गोष्टीनें चालन मिळालें.

एक दिवस या विधवाभगिनींना भाषांतर शिकवीत असतां, त्यांच्याकडून वाक्यें लावून घेण्याचा प्रसंग मजवर आला. वाक्यें लावून घेण्यास सुरवात झाल्या-वर, पहिल्या दोन मुलींनीं दोन वाक्यें लाविलीं तोंच तिसरी मुलगी म्हणाली—'मास्तर, पुढील वाक्य नको; तें सोडून द्या !' "कां ?" म्हणून विचारण्याचे अगोदरच मी पुस्तकात पाहिलें तों तें वाक्य म्हणजे—'My husband and myself were reading !' हें होतें ! ! त्या मुलीचे डोळे पाण्यानें भरले व माझ्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें ! ! या एकाच गोष्टीनें माझ्या भावनेस इतका जोराचा हेलकावा बसला कीं, तिनें मला तीन दिवस रडविलें ! !

विधवांचीं मनें किती पोळलेलीं, कोवळीं व पवित्र असतात आणि त्यावर फुलाइतक्या एखाद्या नाजुक स्मृतीचा निसरताही आघात कसा वज्रवत् कठोर होतो याची जाणीव मला त्यावेळीं झाली. अशा कोवळ्या मनाच्या व वैधव्यानें पोळलेल्या ज्या शेकडो भगिनी आज देशभर दिसत आहेत त्यांच्यापैकीं एकीचें तरी करुण-चरित्र वेड्यावांकड्या शब्दांनीं रेखाटून समाजापुढें ठेवावें व सत्यसृष्टि आणि कल्पनासृष्टि यांच्या गोड मिलाफानें जगापुढें निर्भेळ सत्य मांडावें ही कल्पना त्यावेळीं सुचली.

दिवाळी आली आणि माझ्या एका भगिनीनें मला कवितेची ओंवाळणी मागितली तिच्याकडे पाहून माझें मन पाझरलें व पूर्व-विचारांना जोराचें चलन मिळून ते प्रस्तुत काव्यरूपानें प्रगट झाले

प्रत्यक्ष काव्यासंबंधीं मला फारसे कांहीं म्हणावयाचें नाहीं, कारण, ती जबाबदारी रसिकांवर आहे. माझें म्हणणें एवढेंच कीं, हें काव्य एकांगी दृष्टीनें लिहिलेलें नाहीं जगात दयाळू सासवा किंवा नणंदा नाहींतच असें माझें म्हणणे नाहीं. ज्या उत्तम सुना असतात त्या उत्तम नणंदाही असू शकतात व त्याच पुढें उत्तम सासवाही होतात. पण निःपक्षपातबुद्धीनें पाहाणाऱ्या सर्वसाधारण निरीक्षकांस हिंदू विधवांचें चित्र कसें दिसत असेल, हेंच विशेषतः रेखाटण्याचा यांत प्रयत्न केला आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन बंधु-भगिनी मला क्षमा करतील अशी आशा आहे. कमलेची करुण कहाणी ऐकून, सत्यसृष्टींत, दुःखांत रात्रंदिवस पिचत पडलेल्या निरुपद्रवी 'कमलां'वर दयाबुद्धा धरण्याची इच्छा समाजास झाल्यास मी त्यातच सार्थक समजेन.

समाजसुधारणेसंबंधीचे गुरु० आगरकर यांचें अग्रभागीं दिलेलें अवतरण ज्यांना अपुरें वाटेल त्या वाचकांसाठीं मी पुढील उतारा देत आहें. आमच्या बंधुवर्गीसबंधीं लिहितांना ते म्हणतात—

" अरेरे ! आमच्या पुरुषवर्गाच्या पक्षपातानें व मनाच्या कठोरत्वानें बिचाऱ्या स्त्रियावर असे अनर्थ ओढवत असून व सर्वांहून प्रिय अशा प्राणाचीही आहुति देण्याचा त्याजवर येत असलेला भयंकर प्रसंग आम्ही डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पहात असून त्याचा प्रतिकार करण्याची आम्हांस वासना होऊं नये; व हेंच त्याच्या जन्माचें सार्थक, म्हणून आम्ही बरळत सुटावें याहून आमच्या मतिभ्रष्टतेचें दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे ! "

अरविंदाच्या देखत देखत कमलेनें का व कशी उडी टाकिली याचें रहस्य या उताऱ्यावरून वाचकाच्या चांगलें ध्यानांत येईलसें वाटतें पण हे विचार आतां जुने झाले, असें म्हणणारेही कांहीं आहेत त्यांच्या भ्रमनिरसनासाठीं, आजच्या समाजाच्या मनोरचनेसंबंधीं, अनुभविक व तेही विशेषत. एका भगिनीचे उद्गार मी वाचकाना सादर करीत आहें. प्रस्तुत काव्य लिहिल्यानंतर सुमारें तीन वर्षांनीं म्हणजे ता. ८ ऑगस्ट १९२३ च्या 'ज्ञानप्रकाशा'त या " जिज्ञासु भगिनी " लिहितात—

" पण पतीच्या अभावीं ती (कालची सच्छील स्त्री) आज अपवित्र ठरते. पतीच्या अल्पायुत्वामुळें तिचा अपशकुन होतो. या गोष्टीस आमच्या आद्यधर्मशास्त्राचा आधार असेल असें वाटत नाहीं पण हल्लींचें रूढ शास्त्र त्याच्याही पलीकडे जात असनें धर्मशास्त्रासंबंधीं अज्ञ स्त्रियांच्या मनात विपरीत भावना असल्यामुळें प्राय अनाथ विधवाचा छळ पुरुषापेक्षा स्त्रियाकडूनच ज्यास्त केला जातो. सकेशा स्त्रियाना धार्मिक कृत्याची साफ मनाई आमच्या सदय आर्य ऋषिमुनींनीं केली असावी हें मनाला पटत नाहीं तथापि आजचें शास्त्र त्याना पाण्यालाही स्पर्श करू देत नाहीं अशा स्थितींत मानसपूजेखेरीज त्याना ईश्वरोपासनेचा दुसरा मार्गच नाहीं बरें, एकादी स्वतन्त्र बाण्याची सकेशा व त्यंत श्रद्धेनें फक्त तुळशीची जर पूजा करीत असली तरी तिच्यावर, तुळशीला विटाळ केल्याचें महत्पातक लादलें जातें. आमचा बधुवर्ग त्याकडे दुर्लक्ष करीत असतो म्हणा; किंवा, गृहिणीला उपदेश करण्याचें धैर्य नसल्यामुळें म्हणा, कौतुकानें असले उद्गार ऐकत, बहुतेक अशी तटस्थ वृत्तीच स्वीकारीत असतो "

मीं रेखाटलेलें आजच्या स्थितीचें चित्र व प्रस्तुत काव्यलेखनानंतर सुमारें तीन वर्षांनी निघालेले वरील जिज्ञासु भगिनीचे उद्गार यांत कांहीं साम्य आढळतें का, हें वाचकानीं शोधून पहावें.

स्त्री-शिक्षणाच्या गंगेचा प्रवाह अद्याप खेडोपाडी जाऊन पोहोंचला नसल्यामुळें शहरांत कितीही सुधारणा झाली, तरी इतर ठिकाणीं कशी स्थिति आहे, हें दाखविण्यासाठींच काव्याला " कृष्णाकांठ " हें स्थान आधारभूत कल्पिलें आहे यांतील कांहीं चित्रें सत्यसृष्टींत पाहिलेलीं व कांहीं कल्पनासृष्टींत निर्माण केलेलीं आहेत. क्वचित्स्थळीं, कल्पनेच्या सोयीसाठीं कृष्णाकांठचीं निरनिराळ्या ठिकाणचीं सुंदर स्थळें एकत्र दाखविलीं आहेत तसेंच समाजापुढें काल्पनिक ध्येय " ठेवण्यापेक्षां, किंवा हातीं घेतलेला प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा वस्तुस्थिति यथार्थतेनें रंगवून तींत 'विधवांचें पावित्र्य,' 'स्त्रियांचा स्वार्थत्याग' व 'सुशिक्षित तरुणाची सहानुभूति' ही दाखविण्याचाच मीं अल्पांशानें प्रयत्न केला आहे

मला शेवटीं इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, दृष्टीचा कोन विशाल करून आपल्या जाणिवेनें परदुःख पाहिलें, तर त्यासारखा दुसरा कोणताही थोर धर्म असेलसें मला वाटत नाहीं ज्या समाजात ही जाणीवच नाहीं किंवा जेथें स्त्री

हेंच सर्वस्व, तेथें धर्म तरी जिवंत आहे की नाहीं याचीच शंका येते; व जेथें धर्मच नाहीं तेथ अनाचार निर्माण झाला तर त्याबद्दल जबाबदार कोण? अज्ञानी कीं जाणते? आणि जाणतेच लोक अज्ञानी व अनाथ माणसाच्या मार्गांत अडचणी उत्पन्न करूं लागल्यास दोष कोणाचा?

पण ही लांबण सरणार नाहीं प्रस्तुत काव्यानं समाजबंधुभगिनींवर कांहीं इष्ट परिणाम होऊन त्यांतून कांहीं थोडें का होईना, पण चांगलें निर्माण झालें, तर तेंच माझें समाधान होय. केवळ काव्यसौंदर्य एवढाच माझ्या लिहिण्याचा हेतु नव्हे.

प्रस्तुत काव्य प्रथम 'मनोरंजन'मधून प्रसिद्ध करण्यास संपादकांनीं उत्तेजन देऊन, महाराष्ट्रवाचकांची सहानुभूति मला जाणविली, याबद्दल मी 'मनोरंजनचा' आभारी आहे. मनोरंजनमध्यें प्रसिद्ध झालेल्या काव्यात कांहीं ठिकाणीं असलेली वर्णनाची अपूर्णता, आज भरून काढली असून, 'संध्यातारकेचें गाणें' अजीबात रद्द करून त्याऐवजीं "उषास्वप्न" घातलें आहे. शेवटच्या उपसंहारातही कांहीं आळा कमी करून, ठिकठिकाणीं जरूरीपुरते फेरफार केले आहेत महत्त्वाचा फरक म्हणजे, कमलेच्या हातचा 'यशाचा गजरा' अरविंदाला न देवविता, 'गजरा ओघळला' अशी कथाभागाला कलाटणी दिली आहे.

हें काव्य लिहिल्यानंतर त्यातील कांहीं दोष सुधारण्यास मला माझे मित्र शंकर बळवंत कुलकर्णी, बी. ए., द. ल. गोखले, बी. ए. व कवि यशवंत यांचें अमोलिक सहाय्य झालें. त्याचप्रमाणें गुरु० अण्णासाहेब कर्वे आणि मातृवत् पूज्य असलेल्या श्रीमती रमाबाईसाहेब रानडे यांनीं कांहीं बहुमोल सूचना केल्या व माझ्या अल्प प्रयत्नाचें केवळ वत्सलतेनें व गोड बुद्धीनें कौतुक केलें, याबद्दल त्या सर्वांचा आभार मानून त्यांच्या ऋणांतून अल्पांशानें सुटण्यापेक्षा, त्यांच्या गोड ऋणांतच सदैव राहण्याची माझी इच्छा आहे.

पुणें,
ता. २१ आक्टोबर १९२३.

सर्वांचा नम्र,
—गिरीश

कथासूत्र.

उन्हाळा संपून वर्षर्तूच्या सुमारास सायंकाळीं कृष्णाघाटावर एक तरुण विधवा खिन्न मुद्रेनें पाणी भरीत होती. तिची दृष्टि सहज समोर पाण्यावर गेली! याच वेळीं जरा दूरच्या वाळवंटा-वरील डगरीवर कोणी तरुण, मावळत्या सूर्यावर टक लावून, बसला होता. देशाच्या गतवैभवाच्या विचारानीं त्याच्या मनांत काहूर उठविलें होतें. बाजूला वळून बघताच त्याला वरील विधवा तरुणी दिसली. इकडे 'कमल'ला पाण्यावर समोर एक नाव दिसली तींत बसलेलें तरुण जोडपें, आपल्या चार वर्षांच्या लहानग्यासह नौकाविहार करीत असलेलें, तिला दिसलें. प्रेमाच्या भरांत, मुलाच्या लीलांनीं वत्सलतेचें भरतें येऊन, त्या दोघांनीं त्याचें चुंबन घेतलें. कां तें कुणास ठाऊक, कमलच्या डोळ्यां-तून खळकन् टिपें गळलीं! हातांशीं बुडत असलेली घागर केव्हां तळास गेली हें तिला कळलें नाहीं! इतक्यांत दचकून बघते, तों घागर नाहीं! भीतीनें घाबरून, ती इकडे तिकडे पाहूं लागली, तोंच कोणी तरुणानें—'कमल!'—म्हणून तिला हाक मारली! ती वळून बघते, तों परदेशास सहा वर्षांपूर्वी गेलेला 'अरविंद'! ती सद्गदित झाली! आपल्या वैधव्याच्या 'दुर्दैवा'बद्दल ती रडूं लागली! थोड्या वेळानें अरविंदानें आपली हकीगत सांगितली व तिच्या विनंतीवरून त्यानें तिची घागर पाण्यांतून वर काढून दिली. रात्र पडूं लागल्यामुळें, व अशा एकांतांत सार्वजनिक जागीं अरविंदाशीं आपण बोलणें बरें नव्हे म्हणून, त्याला घराकडे बोलावून, सासूच्या भयानें, कमल घरास निघून गेली. अरविंदाला, हा सारा चमत्कार वाटून, तो, ती

गेलेल्या वाटेच्या चढत्या पायऱ्यांकडे, स्तिमित नेत्रांनीं पहात राहिला. त्याला कमलच्या व आपल्या बालपणचीं तीन चित्रें दिसलीं. जीवाभावाची मैत्री, ताटातूट, तिचें दुसऱ्याशीं लग्न, फोटो, भावी बघुल्याचें नातें, त्याचें परदेशगमन, व तो परदेशास गेल्यावर इकडे कमलच्या पतीचा मृत्यु, यांनीं त्याचें हृदय हलविलें! त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या!! काहीं वेळानें भानावर येऊन तो विचारविकारांचे हेलकावे खात घरीं गेला. इकडे कमल घाट चढून घरास चालली होती. कमल घाटाच्या पायऱ्या चढून अंधारांतून घरीं जात असतां वाटेत तिला एक गाणें ऐकू आलें. त्या नादांत ती घरीं जाते, तों दारातच सासूची लाखोली तिच्या कानीं आली. उशीराबद्दल सासू बोलत असतां त्या भरांत तिनें हातातलें उलथनें तिला फेंकून मारलें. बिचाऱ्या कमलचा पाय रक्तानें भळभळ वाहू लागला! रात्रीं जेवणानतर, ती घराच्या एका चंद्रमौळी खोलींत एकटीच जुन्या कावळ्यावर पडली. दिवसभर पाहिलेल्या चित्राचीं तिला प्रतिबिंबें दिसू लागलीं. तिला वाटलें:—'आपला पति जिवत असून, आपण नौकाविहार करण्यास नदीवर गेलों; तिथें वादळ झालें, नौका उलटी झाली; पण अरविंदानें पलीकडून नदींत उडी घातली, पण व्यर्थ; आपण मात्र बुडालों व बुडतां बुडता पायाला जोरानें खडक लागला—' तों ती जागी झाली. पहातें, तों लीलावन्सें पायानें लाथ मारून, तिला दळण दळण्यास उठविण्यासाठीं, जागें करीत होत्या. वरून कौलारांतून गार पाण्याची धार अंगावर गळत होती. कमल उठली; तिला वेड्यासारखें झाले व ती अंधारात रडू लागली! डोळ्यातील आसवें पुशीत गहिंवरलेल्या मनानें कमल उठली व घरांतील

कामें करूं लागली. वरलीं कामें करून झाल्यावर, सासूबाई-साठीं, देवाच्या पूजेला फुलें आणण्यास, ती नदीच्या वाटेवर असलेल्या आपल्या फुलबागेंत गेली. तिथें एकाच वळवानें झडपून गेल्यामुळें, मातीमोल झालेल्या कांहीं कुदकळ्या तिला दिसल्या. तिला आपल्या भगिनींची स्थिति दिसूं लागली, व अश्रुपूर्ण नेत्रानीं ती त्यांच्याशीं बोलूं लागली. इतक्यांत अरविंद तिथें आला. त्यानें कमलेची ही वृत्ति व आत्मगत भाषण हीं न्याहाळलीं होतीं. त्याच्या अंगात संतापाचा संचार होऊन, तो क्षणात विषण्णतेनें, क्षणांत संतापानें, क्षणांत आवेशानें, आपल्या सामाजिक अन्यायाबद्दल बोलूं लागला. तो म्हणाला, " जग शिरजोर आहे व त्याला अबलांच्या दीनावस्थेची पर्वा नाहीं. वळवानें झडपून पायदळी झालेल्या कळ्या मातीमोल होत, असेंच जगाला वाटते." त्याचा बोलण्याचा आवेग कमी करण्याकरिता कमलनें विषयांतर केलें, पण व्यर्थ ! पुढें कमलची कर्मकथा ऐकून तो मनांत फार विव्हळला. तिला आपल्या देशसेवेच्या उच्चतम ध्येयाची कल्पना त्यानें सांगितली. कमलच्या करुण कहाणीनें त्याचे मन पाझरलें ! कमलनें त्याला समजाविलें. हें सर्व, लीला एका झाडाआडून पाहात होती. अरविंद निघून गेला, तोंच कमलचें लक्ष हातानीं गुंफीत असलेल्या गजऱ्याकडे गेलें. ती दचकली ! गजरा उगीच गुंफला असें वाटून, कसल्यातरी भीतीनें तिनें तो ओंबळला. लीला नदीस गेलीच होती; कमल मात्र फुलें घेऊन घरीं गेली.

घरीं येऊन सासूबाईच्या पूजापात्रांत ती कळ्याफुलें ठेविते तोंच तिच्या हातावर सासूची लाथ बसली. विधवेचीं फुलें पूजेस नकोत, यावरच तिचा रोख होता. कमलनें फुलें गोळा केलीं व

सासूची लाखोली ऐकून, धुणें धुण्यासाठीं सभ्रांत चित्तानें तिनें नदीची वाट धरली. कृष्णा नदीस पाणी आलें होतें कमल धुणें धूत असता विधवेचें पाणी अंगावर उडालें म्हणून कोणी कर्मठ तिच्या अंगावर ओरडला. स्नानानंतर कमल कळ्या देवास वाहाण्यास गेली देवळांत पाऊल ठेवतें न ठेवतें, तोंच अभिषेकाचे ब्राह्मण "भ्रष्टाकार! भ्रष्टाकार!" म्हणून ओरडले, तोंच गुरवानें तिला अपशब्दांनीं दुखविलें कमल परतली व नदींतील जलरूप देवाची कृष्णेची-दीन वाणीनें प्रार्थना करून, तिनें कळ्या महापुरात सोडल्या. तिला जग नकोसें झालें! घरीं जातांच सुशील कमलेवर, सासूनें कुशीलतेचा आरोप लादला! कमल बेशुद्ध पडली! डोकें व अंग ठेचून तिचे डोक्यांतून रक्त वाहू लागलें. सासूनें, हें सर्व सोंग समजून, आणखी एक लाथ घातली. पुष्कळसा विचार करून कमलनें जिवाचें बरेंवाईट करण्याचें ठरविलें ती उठली व पेटींतील फोटो काढून त्यावर तिनें काहीं लिहिलें; पण पुन्हां काहीं मनांत येताच तो फोटो घेऊन ती कृष्णाकांठच्या एका दूरच्या उंच कड्यावर गेली. उडी टाकणार तों अरविंद आला. हातांतील फोटो खालीं गळला. व ती चमत्कारिक नजरेनें खालीं पाहू लागली. अरविंदाचा व तिचा कांहीं संवाद झाला व त्या भरात अरविंद भ्रांतचित्त झालासा पाहून, तिनें उडी टाकली! तोंच अरविंदाच्या हें लक्षांत येऊन, तिला काढण्यासाठीं त्यानेंही उडी टाकली!! 'अभागी कमल' कायमची गेली व अरविंद पैलतीराला, लाटासरशीं मूर्छित होऊन, कळकीच्या बेटांत जाऊन पडला! रात्र उलटल्यावर, पहाटेस अरविंदाला कड्यावर फोटो सापडला. त्यानें 'संन्यासा'ची शपथ घेतली व अभागिनींचीं दुःखें दूर करण्यासाठींच आयुष्य वेंचण्याचें नक्की ठरवून, तो घरास परतला.

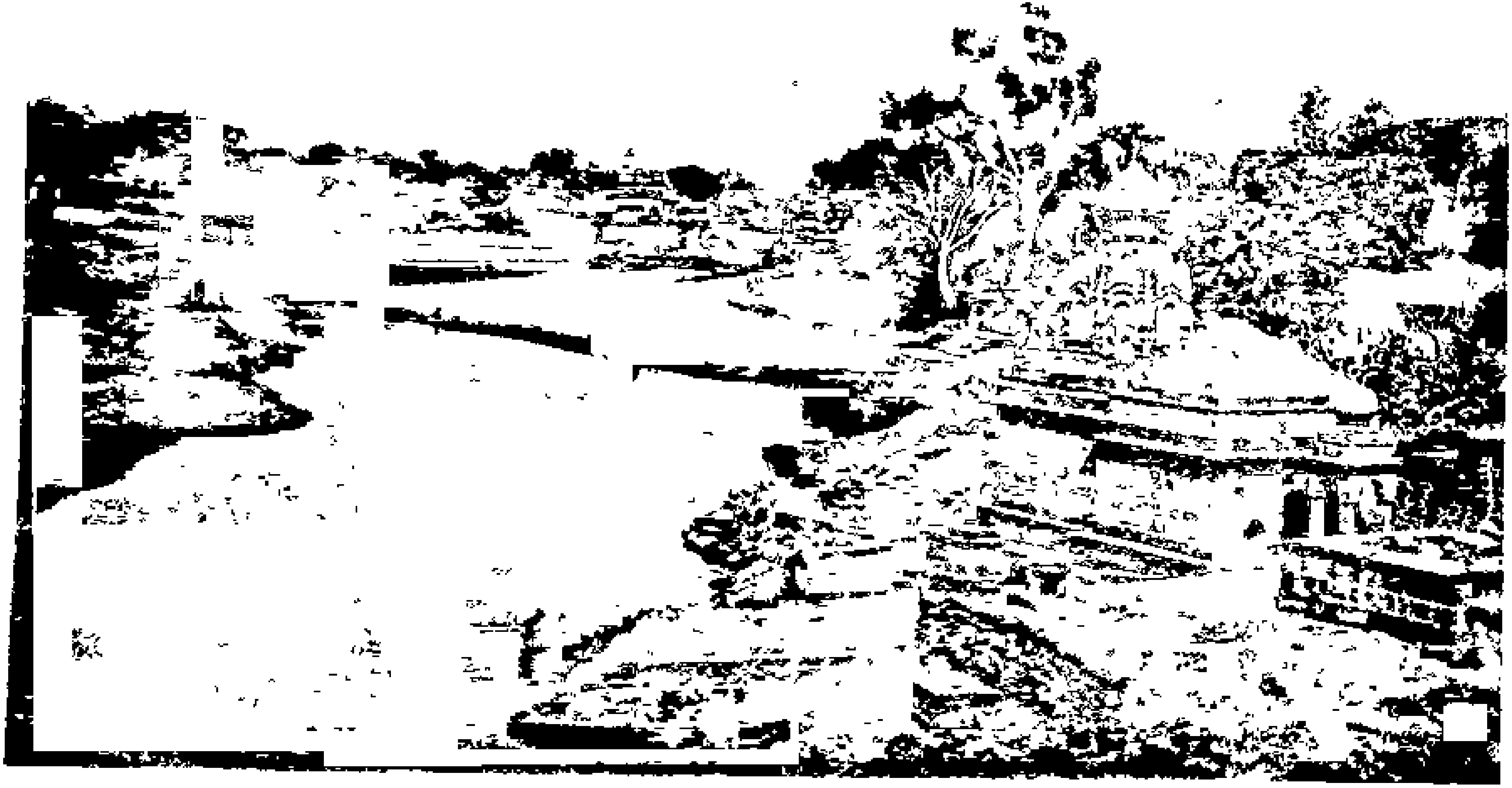

शकुनेशा 'च्या कैवल्यपदा वदन करण्यासाठी -- पाठिमागुनि मुरडत येई पुढती कृष्णा निकटीं [पृष्ठ ४

नं. ...
ठाणे.

अभागी कमल!

पाकळी १ ली.

कृष्णाकांठीं—

[साकीवृत्त]

भणभण वारा वहात होता वरती अस्मानांत
वाळवटिंचा भिरकावोनी पाचोळा गगनांत.
वाळूचे कण उंच जाउनी सोनेरी किरणांत
अफाट कृष्णाजळांत पडुनी होते शब्द करीत.
पृष्ठावरच्या जलवलयांना दूर क्षण सारोनी
मोडत होत्या अनंत लाटा गरगर फेसाळोनी.
सोनेरी कर लहरीवरती फेंकुनियां रविराज
जातांजातां इंद्रधनूचा चढवी तिजवर साज.
तरंगिणीनें हार गळ्यांतिल तरंगमणिमोत्यांचा
मावळत्या सूर्यास अर्पिला झोंकुनि वरती करिंचा.
हिरे, माणकें, पाचू, मोतीं गळले जे त्यांतून
जलांत पडले किरणावलिच्या सप्तरंगीं चमकून.

✠ ✠ ✠

" किरण कोवळे अस्ताचलिंच्या सूर्याचे हांसून
परत चालले होते–' गेला ग्रीष्म '–असें सांगून.
गवत वाळलें कोठें; कोठें हिरवळ हांसे रानीं;
पावा मंजुळ सोडी लहरी ' वर्षर्तूचें ' गानीं.
वळीव पडला; पाणी त्याचें चमकें पानोपानीं;
मोत्यें वेंचित रविकिरणें तीं खेळत, होतीं रानीं.
केव्हांकेव्हां झगडत होते वारा, पाउस, ऊन;
थंड गारवा मधेंच झोंबे अंगा वाऱ्यातून.
हसवि सकाळीं, ताप दुपारीं देई रवि सृष्टीला,
अनुरागाच्या परि अश्रूंनीं न्हाणुनि जाई तिजला.
तावतावुनी भिजल्या हिरव्या राई काळीं रानें
शुभ्र काजळी ढग आकाशीं चमकति रविकिरणानें.
शुभ्र ढगाच्या, कृष्ण ढगाच्या अथवा नावेंतून
वल्हवुनी रवि किरणीं जाई व्योमसागरांतून.
कृष्णाकाठां ये ओलावा ओसरल्यावर पाणी;
ओल्या सृष्टीवरतीं किरणें हंसलीं आनंदूनी.

✠ ✠ ✠

रानफुलें तर बहरुनि गेलीं कुठें कुठें वळवानें;
वसंतपल्लव वर्षर्तूच्या फुलले चैतन्यानें.
फुले मोगरा; कुंदवेल ही लवली नवभारानें.
शोधित होतीं किरणें 'कोठें फुललीं हिरवीं रानें !'
जाई फुटली तरारुनी; ये बहर जुईला पानीं.
अस्फुट डोकावोनी बघती चविणी, मोड फुटोनी;
डोलडोलुनी तटिंच्या तरुनीं पुष्पें वाऱ्यावरती
झुगारिलीं वर नील महालीं प्रेमें सूर्यावरती.

वेलीवरचे कळे कोवळे हांसत होते मंद.
नाचत होती वाऱ्यावरती मंजरिही स्वच्छंद.
फुलास होतीं बिलगुन वनिचीं फुलपांखरें सारीं.
गुंगत होते भृंग गायनीं 'कमलाच्या कासारीं.'

✠ ✠ ✠

हाय ! कुणीं परि कमलकळीच्या हृदयावरि भृगानें
प्राण सोडिला म्हणूनि गेली कोमुनि ती शोकानें.
अधरा नव्हता अधर बिलगला तों जीवाचा नाथ
जलांत पडला ! गेला ! ! म्हणुनी झुरली अन्य मनांत.
दर्शन झालें ! दृश्य लोपलें जीवाचें प्रेमाचें !
म्हणून गळती करुण बिंदु हे डोळ्यातुनि पद्मिनिचे.
ओळख नव्हती जन्मापासुनि मुळीं मुशाफर पतिची,
कमलिनिच्या परि कुऱ्हाड पडली मस्तकिं वैधव्याची !
भुलवुनि नेला चंद्र जिवाचा कोणीं आकाशात
म्हणून नलिनी मान टाकुनी पडली ही पाण्यांत !
सौभाग्याचा सूर्य चालला–हाय ! तरी शोकार्त–
कमलसती कोमून जलावर पडली एक पळांत !
स्वानदानें नाचत होतें स्थिरचर सारें नटुनी;
अनंत दुःखें भोगित होत्या कांहीं लागुनि झुरणी !
स्वैर भराऱ्या मारित होते जीव किती स्वार्थांत;
जिवंत जाणिव परतु पाही कोणि न कासारांत !

✠ ✠ ✠

मार खाउनी वळवाचा परि कलिका कोणी मूक
दीन होउनी पडल्या होत्या; अर्ध्या फुलुनि कितीक !

तापुनि गेलीं शेतें, डोंगर, ओहळ, रानें सारी,
गार जाहलीं किंचित् येतां 'वर्षर्तूची' स्वारी.

✠ ✠ ✠

आकाशाच्या सोनसागरीं वायुजलाच्या लहरी–
तोडुनि, होतीं जात पांखरें चाऱ्यासह माघारी.
चालुनि गेलीं खिल्लारें वनिं सुकल्या रस्त्यांतून,
गोपदावलीं जलीं चमकली मधुनिच चिखलांतून,
कोठें कोठें गोधूळीनें भरलीं होतीं किरणें.
माळावरती कान उभारुनि पहात होतीं हरणें.
शेतकऱ्यांच्या मुली पातल्या परत वेंचुनी शेणी,
गुंफुन होतां रानफुलांच्या वेण्या, निघती कोणी.
पाहुनि कलला सूर्य, वांसरांसवें निघाल्या कोणी;
कड्यावरोनी मेंढ्या होत्या उतरत 'बें बें' करुनी.
डोंगर–ओढ्यावरी थांबलीं गुरें प्यावया पाणी;
घालित होतें शीळ मुखानें सुरेल त्यांना कोणी.
वाऱ्यावरती गुंगत होता मधुनिच मंजुळ सूर;
उधळुनि गेलीं कुठें वांसरें म्हणुनि रडे कुणि पोर.

✠ ✠ ✠

घंटानादें गो-पाळाचीं खिल्लारें मोहून,
घरां परतलीं मंद पावलीं नुकतीं शेतांतून.
वत्सल गाई पुच्छ उभारुनि उधळत गेल्या पुढतीं,
रोधित होता गो-पाळाचा पावा परि संगीतीं.
थांबुनि मार्गीं, मुरडुनि मागें, कान जरा फिरवोनी,
लकेर ऐकुनि पुढें उधळल्या क्षणांत हुंबारोनी.

✠ ✠ ✠

३ शांत होउनी तरंगिणीवर वायू वाहे मंद,
शांत जाहले कृष्णाजलिंच्या लाटाचे निष्पंद.
सोनेरी कर हासहांसले हसऱ्या लाटावरती,
वाळवटिंच्या शिंपांवरती हांसत होते मोतीं.
घुमूं लागल्या अस्फुट लहरी अफाट जलपात्रांत,
वाटे कान्हा जलतरंगिं या वाजवि मञ्जुळ गीत.
लहर वायुची चुकून यावी एकादीच मधून,
लकेर कानीं तोंच पडावी झुळझुळती मोहून.

✠ ✠ ✠

घरा परतले तोंच पारवे घरट्याजवळी जातां
किलबिल झाली सुरू पिलाची मुखिंच्या कवळाकरितां.
'हू हूं हू हू कूंहू कूहूं' आले शब्द वरून
घाटावरच्या शकुनेशा'च्या सुवर्णशिखरांतून.
विशाल गेलें शिखर जरी तें वरती अस्मानांत
शब्द नादले, घुमले खालीं कृष्णेच्या पाण्यांत.
शकुनेशाच्या कैवल्यपदा वंदन करण्यासाठीं
पाठीमागुनि मुरडत येई पुढती कृष्णानिकटीं.
मंदिरास मग घेउनि वळसा वहात वेगें जाई
फुलें, फळें, जल, किरणें ओतुनि 'शकुनेशा'चे पायीं.
सुंदर मंदिर कौशल्यानें कारागीरें कोणीं,
शिल्पकलेची बहार केली, घाटावर बांधोनी.
सोनेरी दारावर हांसे गतवैभव भेसूर
काळवडले सौधहि वरचे लागुनि ती हुरहूर.
वरती दारांतून पायऱ्या गेल्या होत्या थेट,
तशाच कृष्णाजलांत कांहीं गेल्या होत्या नीट.

'शकुनेशा'चे चरण धुवोनी रात्रदिन पाण्यानें
चढल्या घाटाकडे पाहुनी चाले ती वेगानें.

✠ ✠ ✠

विश्व रंगवी किरण-फुलांनीं सोनेरी; जाताना-
जिवाफुलांचें जीवन होता नेत परी रविराणा.
झाडांमधुनी समोरच्या तों कर सोनेरी तीन
नाचत आले जातां जातां कृष्णा उल्लघून.
एक करानें निज तेजानें शिखरातें चमकविलें,
सायंकाळीं शिखराचें, वर, सोनकमळ मग मिटलें.
तेज जरासें गळलें होतें दुसऱ्याचें पाण्यांत,
लाटांवरती परि होतें तें रंगफुलें फुलवीत.
मावळता कर तिसरा खेळे परि कोणाच्या गालीं
कारुण्यानें कुणा तरुणिच्या वदना हा कुरवाळी?

✠ ✠ ✠

तारुण्याच्या तेजावर त्या सोनेरी कर खेळे,
करपुन गेला बाग नवतिचा! गुलाब गालीं सुकले!
शुभ्र कळ्याचा फुलुन फुलोरा वदनीं एका काळीं
फुलें तयांचीं चुरमळलीं; वा सुकुनी पांडुर झालीं!
पिवळें गोरेपण फिक्कटलें निराश कोमल वदनीं,
शुभ्र कळी चाफ्याची उमलुन सुकली किंवा झुरुनी!
कृष्णकचाच्या, चंद्रकळेच्या काळ्या सायंकाळीं,
वदनचंद्र हा कीं मोहरला, तेजें फेकित पिवळीं?
दिव्य अप्सरा शापित, कोणी वरुनी इकडे आली?
स्वर्गदेवता दीनमुखानें उतरे अथवा खालीं?

पावित्र्याचें तेज मुखींचें नजर ओढुनी नेई.
कारुण्यानें हृदय पाझरे! कोण अशी ही देवी?

✠ ✠ ✠

एकामागुन एक पायऱ्या उतरूं लागे खालीं
किरण रवींचे चढूं लागले वरति रमाया भालीं!
सोनेरी कर एक खेळला करिंच्या कळशीवरती
चमकुनि चढला नाचनाचुनी लाल बांगडीवरती.
हळूच गेला मग हृदयावर हितगुज ऐकायाला,
प्रीतीच्या करपल्या कळ्यांचा भावुनि करुण उमाळा.
तेथुनि चमके गळां एकल्या निळ्या गळसरीवरती
अधरा बिलगुन बोलायाला जरा सरकला वरती
मूक मनाच्या मुग्धपणाचे विरले बोल मनांत
म्हणून चढला गालावरती चाफेकळि खुलवीत.
चचल पाणी चमकत होतें बिजलीचे डोळ्यात
अनुकंपेनें नाचे गालीं; होरपळे बागेंत!
उतरुन गेली एक पायरी, तरुणी तों निमिषात—
कर चमचमला वर भालाच्या विशाळ मैदानांत
परतु नव्हता सौभाग्याचा तिलक सतीच्या भालीं!
हाय—! म्हणोनी शोकावेगें किरण आदळे खालीं

✠ ✠ ✠

दृष्टी ठरवुनि धरणीवरती एकविचारीं दंग
थबकत चाले, समाधिचा वा न कळे होई भग!
एकच होता विचार घोळत कोमल मुग्ध मनांत
बावरलेले धांवत होतें अथवा मन सैराट?

असेल दिसलें हृन्नयनाला भूतकालचें चित्र
वर्तमानच्या जाचणुकीचें अथवा अन्य विचित्र !
भाविकालच्या नैराश्याच्या भेसुर अंधारांत
आशा तारा-किरण चमकलें नसेल वा हृदयांत
खळबळ हृदयीं कसली झाली, ठावें हें देवाला
परंतु अश्रू गालावरती एक अहा ! ओघळला
आला दुसरा–हा तिसरा–परि, वायूवांचुन कोण–
अनाथ अश्रू गालावरचा प्रेमें टाकि पुसून.

✠ ✠ ✠

कडेस वाहुन घागर दिनभर होती आता थकली
वदनावरती घर्मबिंदुची मालाही डबडवली.
मंद पावलीं मधेंच टाकी एकादा सुस्कारा
भालावरच्या घर्मबिंदुना घेउनि जाई वारा !
काळे, कुरळे बाल बाजुचे वाऱ्यावर भुर्भुरुनी
हवेंत होते तरगुनी ते, कमळीं भुंग्यावाणी

✠ ✠ ✠

सोनेरीवर सोनेरी कर सूर्यानें फेकून
कनकाची द्वारका वसविली पिवळ्या किरणातून.
घागर घेउनि हळु उतरे ती कृष्णेच्या पाण्यांत
पायामधुनी शब्द नादले–‘ खळ खळ ’–एकान्तांत.
ठेवुनि कळशी घाटावरती, घागर घेउनि हातीं
जळांत बांकुनि बुडवू लागे, धरुनि जराशी कलती
‘ बुड् बुड् बुड् बुड् ’ बुडू लागली घागर शब्द करीत
दृष्टी उचलुनि परि ती पाहे सहज समोर जळांत.

मधुर मनोहर लाटांवरुनी सरसर सरकत पुढती
चंचल दृष्टी क्षणांत गेली—ठरली कृणष्कांठीं !

✠ ✠ ✠

दृश्य कोणचें मोहविणारें मग दिसलें नयनाला ?
काय पाहिलें ? दृष्टी खिळली सतिची कां कांठाला ?

पाकळी २ री.

देशभक्तीचा मंत्र.

पुरा कडोसा पडला नव्हता! किरणें सुंदर पिवळीं—
नाचत होतीं पिकावरोनी रानीं सायंकाळीं.
हाकित होता मोट अजुनिही शेतकरी शेतांत;
दोराखालीं चाकें होतीं 'किर्‌किर्' शब्द करीत.
चुचकारोनी मधुनच कोणी 'राजा सर्‌द्यान्याला'
खड्या सुरानें गाणें गाई थकवा घालविण्याला.
वहात होतें झुळझुळ झुळझुळ पाटामधुनी पाणी;
डोलत होतीं पिकें शिवारीं वाऱ्यावरती फुलुनी.
घरास वळलीं गुरें, थांबलीं वाळवंटिं कृष्णेंत;
माती उधळुनि कोणी होते डरकाळ्या फोडीत.
पाणी पिउनी नीट घराला गेल्या कांहीं गाई;
गवत कोवळें खाया कोणी गांठी तटिंची मळई.
पांगुनि गेलीं हीं खिल्लारें आणाया वळवून;
धावधावुनी गो-पाळाचा गेला जीव दमून.
मळईमधल्या शेंगा घेउनि हातीं डगरीवरून—
—पहात होता मौज खालची तरुण कुणी हांसून.

✠ ✠ ✠

मर्दपणाची मोहक जादू विलसे वदनावरती,
विद्वत्तेची नवी तरतरी भालीं खेळत होती;
अधरावरती लिहिला होता देशभक्तिचा भाव,
गालावरती रंगत होता प्रेमाचा नव डाव;

कारुण्याचें पाणी होतें तेजोमय डोळ्यांत,
दूरदृष्टिची नजर विजेची भरली होती त्यांत;
पावित्र्याची ठिणगी चमके नयनीं तेजःपुंज,
पीळदार मृदु तनुवर विलसे अभिमानाचें तेज;
विशाल वक्षःस्थळीं विराजे औदार्याचा भाव,
देशभक्तिचें कार्य कराया वाटे आला सिंह;
नव्या मनूच्या सुधारणेचा शिलेदार जणुं शूर,
जुन्या रणावर गाजविण्यातें येइ नवी समशेर.

✠ ✠ ✠

हळू हळू मग गुरें घराला गेलीं दृष्टीपुढली,
सूर्यावरती टक लावोनी वृत्ति तयाची रमली.
"बिंब चाललें खालीं; होइल अस्त अतां सूर्याचा;
चराचराला नवा दरारा बसेल अंधाराचा"—
याच विचारीं जीव रंगला, तों दिसला डोळ्याला!
महाराष्ट्र-सौभाग्यरवीचा अस्तकाल झालेला!
इतिहासाच्या गत-स्मृतींनीं भरून अंतर आलें
नैराश्यानें मग अपुल्याशीं शब्द दोन तो बोले—
"आर्यत्वाची दिव्य संस्कृती गेली जगजाहीर!
आचारांची झाली माती! गेले थोर विचार!
भगवा झेंडा गेला! गेला जरिपटका पाताळीं!
भारतभूच्या आतां न कळे आहे काय कपाळीं!
शूर वीरही गेले हिरवे, दगडाच्या छातीचे!
नांव कशाला रायगडाचें अथवा सिंहगडाचें!
पुरंदराचीं प्रतापगडचीं घेउनि आम्हीं नांवें
पोवाड्यांतुन पोकळ आतां बोल फुकाचे गावे!

काप जाउनी भोकें उरलीं! जाउनि जीव, शरीर!
दुर्दैवाचीं रडकीं गाणीं कुठवर हीं गाणार!"

✠ ✠ ✠

"रसातळाला धर्महि गेला अभिमानाची चाड
नसे जराही; परसेवेला जपतों जीवापाड.
म्हण लागलें धर्मरवीला! आले शाब्दिक थेर;
धर्म बिचारा झाला आतां रूढीचें माहेर!"

✠ ✠ ✠

"बंधन सुटलें नीतिबलाचें! करुणा जाय लयाला!
बंधुभावही प्रेमळ, आम्हीं हाय! हाय! घालविला!
स्वराज्य गेलें! स्वधर्म गेला! समाजनीती गेली!
नको रडूं गे भारत–माते! अशीं–" टिपें तों गळलीं!
टप् टप् गळलीं दोन आंसवें टप्कन डोळ्यांतून,
याच विचारीं भवतीं पाहे तरुण जरा दचकून.
'काय करावें देशहिताचें कार्य!' पुन्हा हा मंत्र—
वाऱ्यावरुनी पाण्यामधुनी घुमघुमला सर्वत्र.

✠ ✠ ✠

झरझर गेला क्षणात उतरुनि डगरीवरुनी खालीं,
मंद पावलीं पुढें चालला पाहोनी भंवतालीं.
एक विचारीं विचार खिळले समरसलें मन त्यांत,
देशभक्तिच्या, अभिमानाच्या, नीतीच्या वेडांत:—
"स्वदेशसेवा विद्वत्तेला पूर्णत्वातें नेई;
सेवेकरितां तळमळ वेडी, तरी जिवाची होई!
समाजसेवा होइल जीवा! काय फुकें बोलोनी!

माया उमळे काय कधीं मनिं नक्राश्रू गाळोनी ?
'कर्तव्याच्या रणांगणावर मरणें देशाकरितां'—
हाच जिवाचा मोक्ष; योग्य हें गाणें मरतां मरतां !
निःस्वार्थाच्या पानपतावर नच आम्ही लढणार,
'जरिपटक्या'ला विश्वावर मग कोण कधीं पुसणार ?
पावित्र्याच्या पानपतावर नच आम्ही लढणार,
फडकवील मग 'भगवा झेंडा' कोण धर्मरणशूर ?
कारुण्याच्या जोहारानें नच आम्ही रडणार,
तर विधवांची हांक कुणाच्या कानावर जाणार ?"
बोलत ऐसें बराच गेला वाळवंट चालून,
बोल बोललें कोणी कानीं, वाटे, वाऱ्यांतून:—
"तर विधवांची हाक कुणाच्या कानावर जाणार ?—
तर विधवांची हाक कुणाच्या कानावर जाणार ?"
शब्द नादले ! पुनरपि घुमले ! कितीक उठले नाद !
वाऱ्यावरुनी, पाण्यामधुनी घुमले मग पडसाद.

✠ ✠ ✠

मान उचलुनी वरती पाहे, तों दृष्टीला कांहीं
मोहविणारें दिसलें, म्हणुनी भरभर पुढती जाई.

पाकळी ३ री

कोण आलें ?

"दृश्य कोणचें मोहविणारें मग दिसलें नयनाला !
काय पाहिलें ? दृष्टी खिळली सतिची कां कांठाला !"

✠ ✠ ✠

प्रतिभाशाली कवे ! अतां ये गाया असलीं गाणीं;
जिवत रसवृत्तिच्या शाहिरा ! सोड आपुली वाणी.
इतिहासज्ञा ! घेउनि अपुली येथ लेखणी बैस,
भारतभूच्या दुर्दैवाचा करुण लिही इतिहास.
चराचराचें पृथक्करण तूं करिं शास्त्रज्ञा ! आतां,
गूढ जिवाभावांचें उकलुनि सांग साग रे ! जगता.
चतुर चितान्या ! कलम चालवीं रंगपटावर अपुलें,
कविहृदयानें भाव रंगवीं गोड प्रीतीमधलें.

✠ ✠ ✠

कृष्णाकांठीं असता कोणी जवळी चतुर चितारी,
रंगविलें मग असतें त्यानें चित्र असें मधु भारी:—
"कीं, घांटावर मंदिर असुनी वाळवंट शेजारीं;
मुरडुनि वाहे कृष्णाबाई बाजुस ही हंसणारी;
तरंगिणीचा तट सोनेरी दुसरा आहे दूर;
अस्ता आहे सूर्य चालला वृक्षाआड समोर;
रम्य वनश्री फुलली भवतीं; कमळतळ्याच्यावरुनी
चुकून आहे जात पांखरूं एखादें किलबिलुनी;

तरुणी कोणी पाणवठ्याला घाटावर आलेली
घागर घेउनि जळांत आहे बुडवित धारेखालीं;
तरंगिणीवर तरळत आहे ' विहार—नौका ' एक
लाटांवरती वाऱ्यासगें जाउनि झोक कितीक;
तरुण बैसला आहे कोणी, मारित वल्हें, आंत,
समोर तरुणी मारी दुसरें वल्हें तरळ जळांत;
मध्यें आहे बाल लाडका उभा, मनोहर हंस,
खेळ खेळती वाऱ्यासंगें काळे कुरळे केस."
चराचराच्या अशीं पटावर विश्वचितारी कोणी
चतुराईनें चित्रें रगवि नवीं, क्षणोक्षणिं पुसुनी.
हृदयपटावर उठलें त्यातिल एकाचें प्रतिबिंब;
रेखाया परि जवळी नाहीं रसवंतीचा थेंब !
' तेज सपलें ' रविनें वदणें; ' सरले बोल '—कवीनें
योग्य, जिवाचे भाव जाणणें केवळ जेथ जिवानें.

✠ ✠ ✠

वल्ह्यावरती नाचे नौका कृष्णेच्या पाण्यांत,
बालक पाहे खालीं, ठेवुनि कांठावरती हात;
प्रेमानदें बोल बोलुनी हांसे तरुण कपोलीं,
लाटा वठल्या लाल तयाच्या तरुणीच्या मृदु गालीं.
हालत, डोलत, नाचत नौका लाटांवरती चाले.
मोत्यांचे सर कितीक खालीं लाटांवरती चुरले.
नजर बैसली मग बाळाची खिळून लाटेवरती,
हात पसरले खालीं घ्याया लाटांवरचें मोतीं.
फेस जरासा आला जलिंचा लाल चिमुकल्या हातीं,
सोनेरी किरणांत चमकलें करिं हुरमोजीं मोतीं.

नाचत नाचत आनदानें घेऊन ते आईला
बाळ लाडका लडिवाळपणें धाया हांसत गेला.
आईनें कर पुढेंचि करितां, उधळुनि देई मोतीं,
चुरलें सारें ते तरुणीच्या तांबुस गालांवरती.
वात्सल्याचा येइ उमाळा! वल्हें ठेवुनि खालीं,
हातीं कवटाळुनी लाडक्या चुंबी हंसऱ्या गालीं-
पाहुनि लीला पूर पित्याच्या हृदयीं वात्सल्याचा
येउन, पोटाशीं धरि बाळा; पापा घे गालाचा.

✠ ✠ ✠

सायकाळीं खेळ चालला प्रेमाचा नौकेंत,
घाटावरची तरुणी होती रमली क्षणभर त्यांत;
रमली होती दृष्टी लावुनी एक जिवाभावानें,
समाधिचा परि भग न झाला घागरिच्या शब्दानें.
सुरम्य असलें चित्र रेखुनी निश्चल कृष्णाकांठीं
विश्वचितारी पुरा उतरला आतां पर्वत-निकटीं.
जगा विसरली क्षणांत पाहुनि चित्रें नौकेमधलीं;
'बुड बुड' करुनी बुडती घागर बुडत चालली खालीं.
भान हरपलें! जीव रंगला सुखमय दृष्टिसुखांत!
घागर सुटुनी तळास गेली, करिंची एक पळांत!
जाणिव याची परतु नव्हती या विधिच्या चित्राला;
जळांत राहुनि उभी एकली पाहे नौकालीला!!
घागर बुडली जळांत! गेला रविराणा अस्ताला!!
रडरडुनीही लाली आली सध्येच्या नेत्राला!

✠ ✠ ✠

सौभाग्याची घागर बुडली काळाच्या ओघांत,
कमल ! तुला ये जाणिव याची कैसी बालपणांत ?

✠ ✠ ✠

नौकेमधली तरुणी कोणी चुंबन घे बाळाचें;
पाहुनि हें तर पाणी पाणी होय तिच्या हृदयाचें.
झर झर झरले क्षणांत आले अश्रू गालांवरती,
टप टप गळलीं तीं मोलाचीं जळांत माणिकमोतीं !!
—"देवा ! दैवीं चुंबन कुठलें असलें मज बाळाचें !
नौकेमधला विहार—कुठले खेळहि लाटांवरचे !
आस सुखाचा आतां कसली ? जीवित मातीमोल !
दैवावांचुनि हाय ! कुणाला लावावा हा बोल !
अशीच, भगिनी, सौभाग्याच्या सूर्याशीं तू बोल,
प्रियनाथाशीं बोल, सुखाचा बोल असा ग बोल.
भुरभुर उडुनी वाऱ्यावर हे कुंतल येतां वदनीं,
हलुच सारितिल दूर नाथ हे प्रेमाच्या हातांनीं.
वैजयंतिची मोहनमाळा पाचूच्या हारांत
गुंतुनि जाता, सोडवितिल ग हे प्रेमाचे हात.
—झुकली नौका ! कलली !! परि छे ! ही त्यानीं सांवरली;
भवनौकेचे नावाडी हे असतां भीती कसली !
राजस हसा ! खेळ खेळ रे, जीवफुलाच्या राजा !
फुलवन्तील फुलवी !—जातां—? सुखचंद्रा ! जा—जा—जा.
—हाय ! चालला परतीराला ? सगळे काय घराला ?
संसाराच्या सागरिं परि जा असेच परतीराला.
—ठेवा स्मृति पण माझी" .... ऐसे
विचार मनिंचे ओघळतां हे, वाटे, अश्रूसरिसे.

✠ ✠ ✠

परतीराला उडवित गेली नौका प्रेमतरंग,
बघतां बघतां एक विचारीं कमला झाली गुग;
सध्येच्या तेजाविण उरलें तेजहि आकाशांत,
काळवंडला दिवस जरासा भवतालीं निमिषांत;
नौका गेली! सूर्य लोपला! गेला राजस बाळ!
परि कमलेच्या दृष्टीवर तो खेळे पुनरपि खेळ;
गालावरच्या करुणाश्रूनीं पदरहि भिजला चिंब,
कल्पनेवरी तरळत होतें तेंच परी प्रतिबिंब.
‘टी टी टी’ तों टिटवी कोणी टिवटिवली आकाशीं,
दचकुनि खालीं बघतां न दिसे घागर तिज हाताशीं!

✠ ✠ ✠

घाबरली मग मनीं; पळालें पुरें तोंडचें पाणी;
हताश झाली! जीव गळाला!! झाली केविलवाणी!!!
“सासूबन्सं बोलुनि घेतिल, घागर नाहीं म्हणुनी,
देवा! आतां काय करूं मी?——” बोले करुणावाणी.
घळ घळ घळ घळ वहात गेले नेत्रामधुनी पूर;
पाहूं लागे इकडे, तिकडे, सभोंवतालीं, दूर
जवळ दिसेना परतु कोणी आसपास माणूस;
शांत जहालें! भयाणता ये क्षणात एकान्तास!
संध्यावायू अश्रु पुसाया मात्र एकला आला;
तरुण कुणी तों—‘कमल’—म्हणोनी मारी हांक तियेला.

पाकळी ४ थी.

परदेशाहून परत—

अधारांतुन शब्द कुणाचा कानीं परिचित आला !
डोळे वळले ! कान लागले तिकडे ऐकायाला;
वळून बघता कुणास्तव तरी मनिं होई आनंद
निरखुनि बघतां बोले कमला—'काय ? कोण अरविंद ?'
—'होय, तोच मी कमल बर कां'— बोलुनि हें हांसून
समोर येउनि उभा ठाकला बाळवटिचा तरुण !
परि सध्येच्या नव तेजाची छटा मनोहर लाल
विशाल कमलाभालीं वठली पांडुर हाय ! विलोल !
सौभाग्याचा तिलक न दिसला तोंच सतीच्या भालीं
भांबावोनी गारठला मनिं ! गात्रें त्याचीं थिजलीं !!
—'कमल'—म्हणोनी हाक मारितां गद्‌गदल्या कठानें
हृदयविदारक—हाय ! फोडिला हंबरडा गाईनें.

✠ ✠ ✠

रडू लागली दुःखभरानें पदर लावुनी डोळा
शोकावेगें अरविंदाचा जीव जाहला गोळा !
फटफटनी गहिंवर दाटे. कढ येउन दुःखानें
मुख लपवोनी करांत, फुंदे अरविंदहि शोकानें.
—"हाय ! अभागी झालें !! मेलें कायमची जल्माला !!
शब्द ऐकुनी हे तर थरथर कप जलावर उठला !
शब्द दाटले अरविंदाच्या गहिंवरल्या कठांत
बघवेना हें म्हणून लपली सध्या काळोखांत.

✠ ✠ ✠

क्षणैक जातां आवेगाची लाट जरा ओसरली
हृदयें झालीं रितीं, अनावर दु:खानें भरलेलीं.
जागा झाली बोल अंतरीं ठेवाया प्रेमाचे
डोळे पुसुनी म्हणून बोले कमला गद्गद वाचेः—
" केव्हां आलां? इकडे कोठें? सांगा मज अरविंद
कशास आलां ऐकायाला अभागिनीचा शब्द!"
विचारतांना हृदयामधला करुण उमाळा फुटला
डोळ्यांतुन तों एक, अश्रुचा ओघळ गालीं झरला.

✠ ✠ ✠

" अघोर दु:खाखालीं चुरलें कुणीं कधीं हें फूल
कीं दु:खानें पडली आहे मनास माझ्या भूल?"
बोलुनि ऐसें सदय स्तंभित झाला दु:खावेगें
दु:ख सतीला होइल म्हणुनी शोक आवरू लागे.
शोकावेगें दु:ख सतीच्या मनास होइल फार
कर्मकहाणी तरि न विचारी तिजला संकटशूर!
—" कमल! कमल! तू रडू नको ग!! धीर मनाला देई
गिळून आतां टाक आपुलें दु:ख मनींचें ताई!
सुखी असावें तू ही माझ्या एक जिवाची पूर्ती
दूर करावीं दु:खें तव ही आस जिवाची मोठी.
जीव लागला तुजवर, नाहीं आलें एकहि पत्र
परदेशीं मग जीव तळमळे! धावें मन सर्वत्र.
सहा उन्हाळे गेले; कळला नाहीं तव वृत्तान्त
पाठविलेल्या पत्रालाही उत्तर न मिळें त्यात
कालाच्या परि अशी प्रवाहीं तव दैवाची नाव—
उलटी झाली!! ठाऊक नव्हतें; कमल! झुरे तरि जीव.

शिक्षण झालें। परदेशाहुनि आलों येथें काल
आतुर झालों भेटाया, तों हेंच ऐकिलें, कमल।
त्यांत, अजोळीं माहेराला, कळलें ग गेलीस
सुचें न कांहीं कालपासुनी; जिव हो कासावीस.
बालपणाची हवा खावया आलों येथें, कमल!
सायंकाळीं सहज मजेची करीत होतों सहल
सहज पाहिलें तुजला; झाला भास तुझा गे। म्हणुनी
भेटाया तुज आलों इकडे, वाळवंट तुडवोनी.
ओढवलें परि पाप। पाहिलें तव या दुर्दैवाला
कोमल हृदयावरती निष्ठुर वज्रपात हा झाला!
बरं, कशाला आली होतिस घाटावर यावेळीं
निश्चळ होतिस कुणीकडे ग पाहत सायंकाळीं!
घळ घळ नेत्रांमधुनी होते चालत कसले पूर?
कसली होती मना लागली कमल। तुला हुरहूर!"

✠ ✠ ✠

डोळे पुसुनी बोले बाला—"उशीर झाला फार
बसतिल आतां घरीं बोलणीं—घाव जिवाला घोर.
सांगिन सारी कर्मकहाणी केंव्हांतरी तुम्हांस
कृपा करा मज अबलेवरती, ऐकुनि घ्या विनतीस
घागर बुडली जळांत येथें, काढुनि द्या, अरविंद!
बोलुनि घ्यावे लागतील मज नाहिं—नाहिं—ते शब्द
उशीर झाला फार! एवढी कृपा करा मजवरती—!"
पाझर फोडी अरविंदाच्या हृदया सतिची विनती.

✠ ✠ ✠

धरणीवरचा देखावा हा पहात होत्या कोणी
चुकल्या तारा आकाशाच्या निळ्या महालामधुनी.

चमकत होता शुक्र अबरीं गगनाच्या चौकांत
सांडत होतें तेज तयाचें कृष्णेच्या पाण्यांत.

✠ ✠ ✠

कपडे काढुनि घाटावरती, अंगवस्त्र नेसून
बुडी मारिली अरविंदानें, शब्द तिचे ऐकून
शांत जहालें क्षणभर सारें कृष्णाजल निःशब्द!
चराचराला नीज लागली! शांत जहाले नाद.
धडधड आली मात्र एकली हृदयामधली कानीं
कारण होती कांपत कमला अंधारीं भीतींनीं
अधीर झाला जीव सतीचा, भ्याली त्यांत जराशी
आनंदाची मधुनच धडके त्यांत लाट हृदयासी.
खळबळ झाली जळांत! उठले लाटांचे पडसाद
घागर घेउनि करांत आला वरती तों अरविंद.
येउनि वरती घागर देई कमलेच्या हातांत
मोद मनींचा मग मावेना अबलेच्या गगनांत.
—'क्षमा करा मज! लोभ असूं द्या! घरास जातें आतां'
वदे—'भेट द्या पुन्हा! बर कां!' घागर घेतां घेतां.
घागर, कळशी जळांत बुडवुनि, कडेस, हातीं घेई
—'येतें मी अ'—बोलुनि झणि हें, चढून वरती जाई.

पाकळी ५ वी.

चित्रें दिसलीं !

अंधारांतुन अस्फुट दिसली दृष्टिस, तोंपर्यंत—
भोळेल्यानें पहात होता डोळे लावुनि तेथ.
पडूं लागली दाट भोंवतीं काळोखाची छाया
डोळे फाडुनि बघतां, गेले यत्न तयाचे वायां
ढगांत काळ्या चम्‌चम् करुनी लपते वीज ढगांत,
तशीच गेली कमला पुढती कभिन्न काळोखांत.
कल्पनेंत मग वेडा रमला उभा राहुनी तेथ
हृदयामधल्या प्रेमाचें तें पाहुनि चित्र अनाथ.
हात घेउनी हृदयावरती होता नीट पहात
विचार आले, गेले सरकत, ठरले कितिक मनांत.
चित्रें दिसलीं रम्य, मनाला भूतकालचीं तीन
बघतां बघतां त्यांत रंगला वेड्यापरि हांसून.

✠ ✠ ✠

आठवलें मग—मनास दिसलें पहिलें अंधुक चित्र
डोळ्यांपुढती रंग रंगले अधारीं सर्वत्र !
" लहान दिसलें खेडें त्याच्या सभोंवार निवडुंग
वेशीवरल्या देवळांतला दिसला मग बजरंग.
वाट दिसेना सरळ एकही, उंच सखल मार्गांत
टोकें आलीं होतीं वरती खडकाची डौलांत.
लहान होतीं घरें; अगणीं कुंपण कोठें कोठें—
राखित होते बाभळ-बोरी—आंबे मोठे मोठे.

परडीं होतीं विलगुन मागें शेजारीं परसांत
कडबा रचुनी गुरें बांधलीं पलीकडे गोठ्यांत.
सोप्यामधली शाळा दिसली प्रेमळ पंतोजीची
विजार टोपी घालुनि कोणी ये मूर्ती बालाची.
लहान होती एक तिथें कुणि त्याच गांवची पोर
हळूच आली जवळ, पाहुनी डोळे पाणीदार.
ओळख झाली, गट्टी जमली, पाठहि झाले पाठ.
खूष होउनी पंतोजींनीं थोपटली मग पाठ.
कौतुकली मनिं फार बालिका पाहुनिया बालाला
एकमेकाविणें गमेना, करमेना एकाला.
बालबालिका खेळ खेळले होउनिया सांगाती,
नदीतटाकीं कधीं कधीं तर शिंपा घेउनि हातीं.
ऊंस खावया गेलीं दोघें शेताला जोडीनें
रानोमाळीं हुरडा खाया गेलीं कधिं मौजेनें.
हिंडत होतीं रानोमाळीं खेळत गांवदरींत
चार हिवाळे गेले यापरि खेडेगावि सुखांत
जिवलग झालीं परस्परांना—एकामेकांवरती
जीव लावुनी बालबालिका प्रेमें खेळत होतीं.
प्रश्न विचारी कितीक बाला, बालक ही डौलानें—
उत्तर देउनि तुष्ट करी तिज, अपुल्या प्रौढपणानें.
निजकन्येचा जीव पाहुनी बालावर अनिवार
गरीब आईबाप अंतरीं तुष्ट जहाले फार.
दारिद्र्यातिल जीवांना ही होती सोडवणूक
सुख संसारीं दोन मुलें हीं, एवढेंच कौतूक.
निष्ठुर झाला परी पांचवा पंचप्राण हिंवाळा
पित्यास नेई बालेच्या; लव दया न आली काळा!

पोटाशीं मग धरून बाला, बालक तिज कुरवाळी
अर्थहीन शब्दांनीं तिजला समजावी त्याकाळीं.
गुल्गुल् गोष्टी करितां करिता बाल्यकाळही गेला;
बद्ध जाहले भाव जिवाचे; कां–ठाउक देवाला !
बालेसंगें नदीस जाई पाणी आणायाला
–सायंकाळीं वाळवंटिं वा शिंपा वेंचायाला
मनें मिळालीं ! समरसले हृद्भाव ! एकता होई !
कांटा रुपता एका, पायीं रक्त दुज्याला येई.
दुर्दैवाचा घाला पडला दुसरा बालेवरती
विझवुनि टाकी विधि आईची प्रेमळ जीवज्योति.
रडतां रडतां सागर गेले वाहुन डोळ्यांतून
बालबालिका फुदत होत्या तरि अश्रू गाळून.
आकाशाची कुऱ्हाड पडली ! फाटे वा आभाळ !!
बालेला न्यावयास मामा ये पाहुनि ही वेळ.
आजोळचाही वास सपला बालाचा खेड्यांत
झाली ताटातूट चिमुकल्या प्रेमाची निमिषांत.
फुंदफुदुनी रडलीं दोघें एकमेक भेटून,
गळां मारुनी मिठी, भेटलीं शेवटलीं स्फुंदून.
जीव टांगले, जीव पांगले तीन उन्हाळे दूर !
चुकून नाहीं कधीं भेटली बालकास परि पोर !

✠ ✠ ✠

"कमल ! तीच ना हाय ! हाय ! तूं–" पुटपुटुनी हे शब्द
जरा दचकला काकडलेला घाटावर अरविंद !

✠ ✠ ✠

ओलेल्यानें उभाच होता, दांतखिळी वाजून—
—थंडी भरली ! हात बाधले छातीवरती दोन.

धांवत होतें कल्पकतेचें परंतु मन मोकाट
चित्र रगाळें दुसरें सुंदर काळोखीं त्या दाट.

✠ ✠ ✠

बालक गेला घरीं आपुल्या एका मोठ्या शहरीं
करमेना परि जिवास; होई तळमळ हृदयीं भारी.
विसरावें, परि मनांत यावें जीवन खेड्यांतील
कधीं कधीं तर खळलें नाहीं पाणी डोळ्यांतील.

✠ ✠ ✠

आली एके दिनीं पत्रिका बालेच्या लग्नाची
हृदय फाटलें! वीज कडाडे मस्तकिं आकाशींची!
आशा गेली हाय! ज्याला जीवानें धरलेली
हताश होउनि सुंभ जहाली वृत्ती बावरलेली!
रडुं कोसळलें! टप्कन गळले बिंदू भूमीवरती
परि हृदयाला आवरून मग वाचूं लागे पुढती—.
—"लग्न साजरं होइल अपुल्या शहरीं दोन दिसांनीं
'गुणे' आमुची बाला घेतिल अपुली सून करोनी
लग्ना यावें; बालेचा हा शब्द तुम्हा पाठविला,—"
चक्कर आली! गळलें पत्र!! न पुढचा शब्द हि दिसला!!

✠ ✠ ✠

वाजत होतीं घरांत एका, शहरीं वाद्यें गोड
प्रात:काळीं आलापानें आळवि सनईजोड.
तड् तड् तड् तड् ताशा वाजे, ढब् ढब् वाजे ढोल
गडबड चाले! ऐकु न येई कुणा कुणाचा बोल.
नारळ घेउनि हातीं, होतीं उभीं वधूवर कोणी
हांसत आला तरुण कुणी तों अक्षताच घेवोनी.

धांवत होतें कल्पकतेचें परंतु मन मोकाट
चित्र रंगलें दुसरें सुंदर काळोखीं त्या दाट.

✠ ✠ ✠

बालक गेला घरीं आपुल्या एका मोठ्या शहरीं
करमेना परि जिवास; होई तळमळ हृदयीं भारी.
विसरावें, परि मनांत यावें जीवन खेड्यांतील
कधीं कधीं तर खळलें नाहीं पाणी डोळ्यांतील.

✠ ✠ ✠

आली एके दिनीं पत्रिका बालेच्या लग्नाची
हृदय फाटलें! वीज कडाडे मस्तकिं आकाशीची!
आशा गेली हाय! लयाला जीवानें धरलेली
हताश होउनि सुन्न जहाली वृत्ती बावरलेली!
रडुं कोसळलें! टप्कन गळले बिंदू भूमीवरती
परि हृदयाला आवरून मग वाचूं लागे पुढती—
—"लग्न साजरें होइल अपुल्या शहरीं दोन दिसांनीं
'गुणे' आमुची बाला घेतिल अपुली सून करोनी
लग्ना यावें; बाळेचा हा शब्द तुम्हा पाठविला,—"
चक्कर आली! गळलें पत्र!! न पुढचा शब्द हि दिसला!!

✠ ✠ ✠

वाजत होतीं घरांत एका, शहरीं वाद्यें गोड
प्रात:काळीं आलापानें आळवि सनईजोड.
तड् तड् तड् तड् ताशा वाजे, ढब् ढब् वाजे ढोल
गडबड चाले! ऐकु न येई कुणा कुणाचा बोल.
नारळ घेउनि हातीं, होतीं उभीं वधूवर कोणी
हांसत आला तरुण कुणी तों अक्षताच घेवोनी.

" शिव मंगल सावधान " होतां, अक्षताच झोकोनी—
वधूवरावर दृष्टी फिरवी—क्षणिं तो बालेवरुनी.
दृष्टी भिडली! नेत्र मिळाले!! भाव मनींचा कळला
मुक्या मनाची भाषा कळतां अश्रुबिंदुही गळला!

✠ ✠ ✠

'गौरिहराच्या' खोलिंत होती बाला एकान्तांत
हळूच गेला तरुण कुणी हा भेटाया तिज आंत.
उठली बाला! करास धरुनी लडिवाळपणें बोले—
शब्द फुटेना परी! वदनही गोरेमोरें झालें!
बोट ठेवुनी ओठावरती तरुण जरा तिज दापी
अंगुलि लावुनि भाला, बोले ' दैव फिरे न कदापी '
" बोलायाचे नाहीं आता मागिल कांहीं शब्द
झालें—गेलें! नांद सुखानें, तोंच मला आनंद!"
बोल बोलुनी आनंदाचे, समजावी बालेला
परि न दावि तो भाव जराही हृदयाचा दुखलेला.

✠ ✠ ✠

भोजन करुनी वधूवरांना ' सुख, आयू ' चिंतून
घरा परतला, प्रेमें त्यांना घरास बोलावून.
स्वागत करि तो आनंदानें पतिचें बालेसगें
दोन सुखाचे शब्द बोलतां तरुणाचें मन रंगे.
काढविलें मग ' छायाचित्र त्रैमूर्तींचें ' कोणीं
सुखकालाची स्मृती जहाली दृश्य अशा चित्रांनीं.
तरुणानें तें चित्र आपुलें—बाला—बालापतिचें
भेट म्हणोनी दिलें तियेला, जातांना प्रेमाचें.

बाळपणींच्या प्रेमाची ही भेट करीं घेऊन
पाहत राही त्यावर बाला, हृदयाशींच धरून.
राहुनि बाला, चार दिसांनीं अपुल्या गांवीं गेली
परंतु होतें समाधान कीं–'अपुल्या गांवीं आली'
अश्रु राहिले उभे लोचनीं निघतांना गांवाला
आवरिले परि दोघांनींही संयमुनी हृदयाला.

✠ ✠ ✠

"कमल! तीच ना, हाय–हाय! तूं!!"–पुटपुटुनी हे शब्द
पुन्हां दचकला थर थर कांपत घाटावर अरविंद.

✠ ✠ ✠

वाऱ्यावरती धांवत होतें मन गत कालाभंवतीं
भडकुनि गेलें फुटकें तारू जणों सागरावरती.
भिरभिर भिरभिर फिरू लागलें मस्तक आकाशांत
कल्पनेवरी चित्र रंगलें तिसरें अधारांत.

✠ ✠ ✠

"ऐन दुपारीं हमरस्त्यावर विशाल वाड्यापुढती
मोटर होती उभी; दाटली गर्दी तीच्या भंवती.
नटुनी सजुनी तरुण निघाला कोणी परदेशाला
अश्रू होते परतु आले तरुणाच्या डोळ्यांला.
लाल जाहले, सुजले डोळे रडरडुनी इतरांचे
मायेचें मन आंत पाझरें प्रेमाचें आईचें.
तरुणी होती फुदत कोणी तरुणाशीं बोलून
डोळ्यामधले वाहत गेले पाट, कपोलावरून.
'मंगल आशीर्वाद तुला हा देतों घेई बाळा;—
अभ्यासाची कांस धरी'–मग वदवेना बापाला.

'सांभाळूनी जा अ !'–बोले कुरवाळीत मुखाला
वात्सल्यें तो सांठविलेला ये आईस उमाळा !
'पत्र पाठवा मला, बरं कां'—विसरायाच नाहीं'
तरुणी कोणी बोलुनि, तरुणा भरल्या डोळां पाही.
'येतों बाबा ! आई ! जा जा रडूं नका या वेळीं
पाठवीन तुज पत्र बर कां—कळविन वेळोवेळीं.
नांद सुखानें, पति सहवासीं सौख्य आपुलें गणुनी
सुखी असावें तूं ही आशा एक जिवालागोनी.
'रडूं नको; जा, पदर लाविसी कशास हा डोळ्याला?"
—बोलुनि ऐसें रुमाल करिंचा लावी तो नेत्रांला.
डोळाभर मग सगेसोयरे, बाबा, आई पाही—
पों पों वाजुनि झर झर पुढती क्षणात मोटर जाई.

✠ ✠ ✠

नौकेमध्यें निजून जाई तरुण कुणी परदेशा
सत्कीर्तीची कौशल्याची धरून चित्तीं आशा.
डोळा होता जरा लागला गादीवर नौकेंत
तरळत होतें चित्र एकलें स्वप्नीं परि चित्तांत
विस्कळुनी निज केश, आरडे विधवा कोणी वाटे !
भेसुर रडणें ऐकुनि शयनीं, ऊर तयाचा फाटे !
स्वप्नीं अश्रू त्या दुःखानें हातावर ओघळले !
परि वाटेना, कीं 'कमलेचें' चित्र असें तें दिसलें "

✠ ✠ ✠

"कमल ! तीच ना हाय-हाय तू ! "—पुटपुटुनी हे शब्द
गारठलेला रडूं लागला घाटावर अरविंद.

✠ ✠ ✠

टपटप गळलीं टिपें खालतीं भरल्या डोळ्यांतून
टप् टप् टप् टप् थेंब हि आले वरतुन गगनांतून.
दचकुन येतां भानावरती, नजर फिरे आकाशीं
लुकलुकणारी एकच तारा दिसली मग नेत्रांसी.
भरलें होतें दाट ढगांनीं वरखालीं आभाळ
टपटपले मग थेंब खालती क्षणांत रानोमाळ.
कपडे घालुन घरास गेला भर भर भर अरविंद.
हवेंत उठले परि विधवांच्या किंकाळींचे नाद !

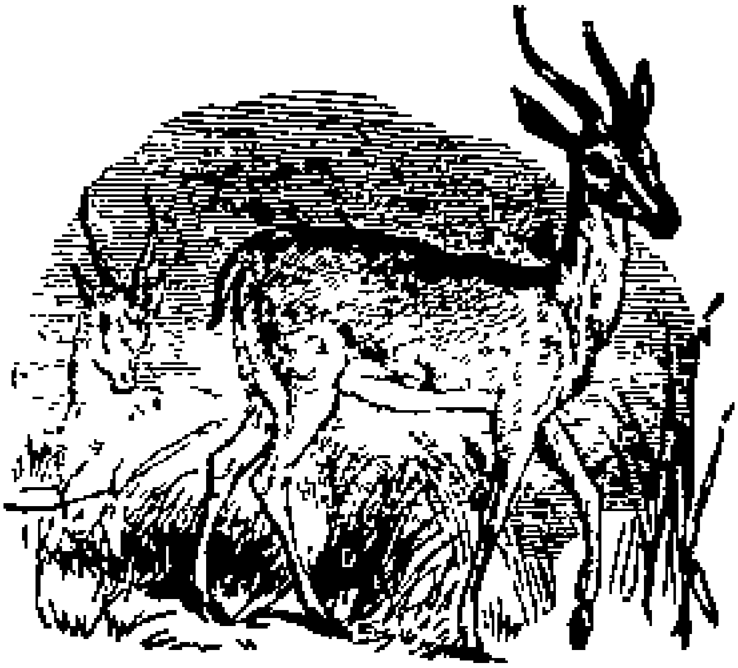

पाकळी ६ वी.

मायाजाल.

सध्या गेली ! रजनी आली ! तों, मधु आलापून —
गीत गाइलें मंजुळ कोणीं. आलें वाऱ्यातून—

उषास्वप्न.

[चालः—पडला अभिमन्यू—]

—‘ कोण ते सांग । सांग पाहिलेस । जिवाचे प्रेमळ उल्हास ’
उषेला बोले । बोले चित्रलेखा । लाजवी रंग तिचाच मुखा ।। ध्रु० ।।

✠ ✠ ✠

पाहुनी खालीं । खालीं गोंधळली । छटा मधु गालावर खुलली
फुटेना शब्द । शब्दचित्र त्याचें । जिवाच्या जिवलग जीवाचें
धरूनी धीर । धीर भोंवतालीं । पाहुनी लाजत ती वदली—
“ अशी बाइ निजलें । निजलें मी महालीं । झोपलें—रात्र शांत झाली !
स्वप्न तों दिसलें । दिसलें मज गोड !—नको ग बाइ—सोड सखे सोड !
कशाला सांगू । सांगू?—स्वप्नांत । पाहिलें मूर्त मदनकान्त
महालीं आले । आले बाइ—जवळी । मोहनी लोचनांत भरली
मंचका जवळी । जवळी येऊन । बोलले गोड शब्द दोन
भारुनी गेलें । गेलें माझें भान । निमिषभर केलें सुखपान
मूर्त तों विरली । विरलि काळोखांत । जिवाचे गेले ग नाथ ”—
कोण ते सांग । सांग पाहिलेस ।। ध्रु० ।।

✠ ✠ ✠

सूर अर्धवट असले कांहीं कानावरती आले
अंग शहारून तिजला हृदयीं कसेंकसेंसें झालें.

विरह 'उषेला अनिरुद्धाचा' घडला हें ऐकून
त्रिषण्ण झाली--पुढें चालली घ्याउन कांहीं ध्यान.
मनांत बोले--'उषे, सखीन चतुर तुझ्या, ग कांहीं--
चित्र लिहुनी ओळख त्यांची काय पटविली नाहीं!
स्वप्नामधल्या विरहान का व्याकुळ तू झालीस?
स्वप्न गोड तें रेखाटाया सागे चतुर सखीस!
उषे सांग तूं! अनिरुद्धांची तुजवर अढळ प्रीती--"
शब्द कुणाचा ऐकुन थांबे परि उबरठ्यावरती.

✠ ✠ ✠

लाखोली तों कानीं आली सासूची आंतून
लीळावन्सें तशाच आल्या पुढती सरसावून.--
--"कशास आलिस बहिनी! लवकर इतकी गगेहूनी
काम संपलं नाहिं बर का घरांतल हें अजुनी!
उजेड आहे अजून! थाव कीं नाहीं हिंडून?
घागर, कळशी यावी ना ग जगताला दावून?
खरच वाटे कुणास कीं ही करिते काम बिचारी!
अथवा कामा म्हैस लाविली म्हणतिल लोक सारीं.
कामान हीं हाड, जाउनि मांस, राहिल अगीं!
त्यांत काळजी जिवास मोठी--नाहीं सांगीवांगी!
काळोखाची लाज कशाला वाटावी जीवाला,
उजेड आहे अकलेचा जर जवळ घरीं येण्याला!
शर्थ जाहली! तरी बरं मी बोलत नाहीं कांहीं,
दोन दिसांची वसती इथली; कशास बोलू मीही!
भाईकरितां जीव तुटे हा, म्हणून जों बोलाव,
लाज आपणां अपुली म्हणुनी मूग गिळून बसावं."

चुलखडाच्या पुढून उठली सासू सतापून,
करीत फण्फण् आली, हातीं उलथानें घेऊन—
" कशास व्हावे मूग गिळाया, केली नाहीं चोरी,
बोलू नाहीं तोंच आपुल करिते आहे भारी;
लाज न जीवा ! घरात नाहीं चित्तहि काडीइतक;
खाव, प्याव, हिंडुन याव मनास माने तितक.
रत्न पोटच जाउन आल खापर हें हाताला,
लाज मनाची जरा जनाची वाटेना जीवाला;
हौस जिवाला वाटत होती जगात भटकायाला,
कपाळ फुटकं घेउन असल आलिस कां जन्माला ?
पायगुणाची सटवी ! केल जल्माच वाटोळ—
अपुल्या दुसऱ्याच्या जीवाला झाली कर्दनकाळ–"
शब्द दुधारी बोलुन असले सासू तारस्वानें
संतापाच्या भरात फेंकी हातातिल उलथानें !! ✓
ठेवित होती घागर खालीं कमला, तों माराने–
वाहूं लागे पाय कोंवळा भळभळभळ रक्तानें !! ✓
तोंड बांधुनी मार बुक्याचा अबला सोशी, परि ती—
अघोर शिक्षा मुकेपणाची हृदया कापित होती !
देवा ! नाहीं न्याय अशाला कीं तव साम्राज्यात ?
मूक मनांनी असें मरावें, सांग, काय जगतात ?

✠ ✠ ✠

जेवायाला सासूबन्सें बसल्या पाटावरती,
बसे भुईवर जरा बाजुला सुनबाईही पुढती.

समोर होत्या दह्यादुधाच्या चरव्या, तूपहि लोणी,
शिळी कोरडी भाकर ढकली परि ओल्या घोटांनीं.

आजूबाजुस होतें सारें परि घेण्याची चोरी,
दो डोळ्यांची भेट न झाली असुनि जणू शेजारीं.

खात राहिली ती अन्नाला, परि तें खाई तिजला !
आस सुखाची वेडी म्हणुनी जीव तयावर जगला.

✠ ✠ ✠

करून झांकापाक घरांतिल, निजे एकली शांत,
जुनें कांबळें हाच बिछाना अंधाऱ्या खोलींत.

थकली होती पुरी, जिवाला नव्हतें चैन जराही
डोळ्यापुढती उभीं राहिलीं चित्रें कांहीं कांहीं !

'पाण्यावरची नौका' दिसली ! दिसला 'राजसहस,'
मग आठवला वल्ह्यावरचा 'तरुणीचा इतिहास !'

'घागर दिसली बुडताना' तिज; आला तों 'अरविंद'
कानीं आला गहिंवरलेल्या कंठामधला 'शब्द' ! !

छायाचित्र प्रेमळ दिसलें विवाहकालांतील,
रमली पाहत कल्पनेवरी, बोलत कांहीं बोल.

मधुर मनोहर मूर्तीवरती खिळली सतिची दृष्टी;
विश्व लोपलें ! एकच दिसली प्रेमळतेची सृष्टी.

पंचप्राणांची कुरवंडी करी कल्पनेंतून !
जीवाचा लय लागे ! त्यावर गेलें चित्त रमून !

सौख्यस्मृतिनीं वेडावुन तिज, केला हळवा जीव,
व्याकुळ झाली—! मिटू लागलें डोळ्याचें राजीव ! !

बघता बघता चित्र मनोहर तें जीवाभावांचें
झांपड आली ! क्षणांत पडले करपाशहि निद्रेचे !!

✠ ✠ ✠

शिथिल जाहलीं गात्रें–थकलीं, वश झाली निद्रेला,
वदनावरती थकवा होता पुरा अतां आलेला !
रात्र जाहली बरीच, भिजलें कपाळही घामानें;
रातकिड्याचा 'किर्र' शब्दही चाले एकसुरानें.

✠ ✠ ✠

पहाट झाली ! मञ्जुळ आले किल् बिल किल् आलाप,
मूक जगाला वाचा फुटली क्षणांत आपोआप.
हातावरती गाल ठेवुनी कमला निजली होती,
स्वप्न मनोहर तोंच तरळलें मिटल्या डोळ्यावरती !
भास भासले मुक्या मनाला किती कल्पनेवरती,
रंग रंगले ! जोड जिवाला मिळे मनाची पुरती.

✠ ✠ ✠

वाटे, होती मधुर पौर्णिमा ! रात्र हसे चंदेरी,
नटे नभःश्री पातळ नेसुनि टिकल्यांचें जरतारी.
खुल्या मनापरि खुलें चांदणें, शुभ्र पांढरें भवतीं,
फुलें रुपेरी शेल्यामधुनी हंसलीं वृक्षावरती.
डोक्यावरती शीत चंद्रमा आला होता शांत,
सामसूमही होय चहुंकडे ! झालें सर्व निवांत.
डोलत होती मात्र एकली धरणी वाऱ्यासंगें,
आंदोल्यावर विश्व झोंपलें ! कोणी नव्हतें जागें.

नाहिं म्हणाया मधेंच, कानीं फडफड ये पंखांची,
भिंताडातुन घुब्रडाची वा वान्यातुन टिटवीची !
हांसत होता चंद्र तयाचा कवडासा चोरून—
फिरकत होता झरोक्यातुनी एक, महालातून.
महाल होता नव रंगानीं सुंदर रंगविलेला,
भिंतीवरलीं चित्रें होतीं खुलवित आणिक त्याला.
वस्तु मजेच्या कुणीं मांडिल्या मेजामेजांवरुनी,
दोन कपाटें भरलीं होतीं पलीकडे ग्रंथांनीं.
लटकत होता एक आरसा काळ्या मेजावरती,
टांक, दौत, वा वजन, पुस्तकें कांहीं पडलीं होतीं.
मिणमिण तेवत होतें जवळी शामदानही एक,
उजेड पसरे जरा तयाचा महालांत अचूक.
कोट, कॉलरी, विजार कपडे होते खुंटीवरती,
छायाचित्रें अनेक परिचीं लटकत होतीं वरती.
बाजुस एका सुबक मांडिला होता मचक कोणीं.
मऊ बिछान्यावरती सुटली होती मच्छरदाणी.
काळे कुरळे केश, बांधुनी सैल तयावर कोणी,
पातळ नेसुनी निजली होती महालिंची त्या राणी.
हातावरती मस्तक ठेवुनि निजली होती शांत,
छातीवरचा पदर जरासा ढळला होता त्यांत.
झरोक्यांतलें किरण नाचलें उघड्या गालावरती,
मंद हांसता छटा चमकली किंचित् गालीं—ओठीं.

⌘ ⌘ ⌘

तरुण बैसला कुणि शेजारीं मऊ मचकावरती.
काळोखाची छाया होती अस्फुट वदनावरती.

गाल गुलाबी पाहुनि उघडा प्रियकरणीचा त्यानें,
वांकुनि निद्रेमधें चुंबिला हळूच उन्मादानें.
हात कोवळा, लाल, गोरटा घेउनि अपुल्या हातीं
किती काल मग ठरवी दृष्टी हसऱ्या गालावरती.
विचार येतां मनात कांहीं पुन्हां चुंबुनी गाल,
उठवूं लागे, मारुनि अंगुलि गालीं कांहीं काल.
जागी झाली तरुणी ! उघडी अस्फुट डोळे लाल.
मान उचलुनी वरती पाहे ताणुनि नेत्र विशाल.
"कमल ! ऊठ ना !"—"काय बाइ हें ! केव्हां येणं झालं ?"
लाजुनि उठलों आपण ऐसें भासे मायाजाल !

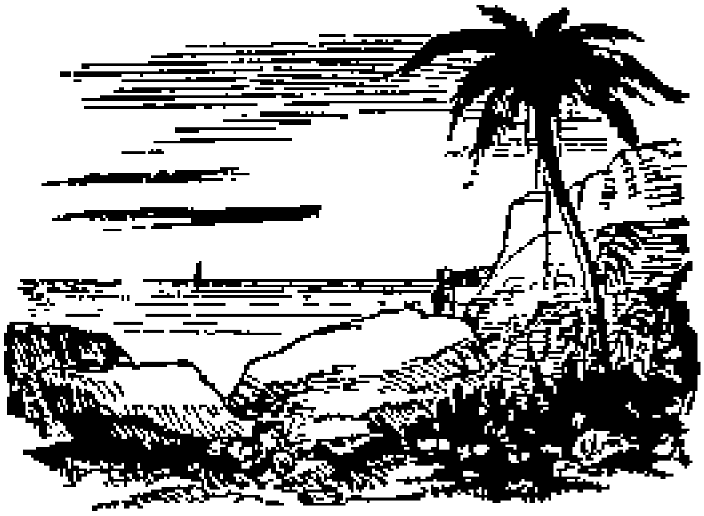

पाकळी ७ वी.

नौकाविहार.

—" बघतें मी हें काय ? खर का ते आपण जीवाचे'
स्वप्नामधले किंवा देवा ! सारे भास मनाचे !
आठवण झाली मुळि न घराची खरंच का जीवाला ?
सोडुनि जातां, करुणा आली अगदीं कीं न मनाला ?
—पदर सांवरित बोलत आहों—वाटे हें कमलेला
पुशीत असतां गालावरचा ओलावा उठलेला.

⌘ ⌘ ⌘

—डोळ्यावरची झोंप उडाली कमले ! अजुनी नाहीं,
गेलों नव्हतों सोडुन तुजला क्षणभर मी कोठेंही.
स्वप्न पाहिलें असशिल कांहीं, जागी होई नीट,
दुसरें–तिसरें कोणी नाहीं ! भिऊ नको !—हो धीट '
—" खरच कां हें ? किंवा बघतें अजून सारं स्वप्न !
मनास वाटे, कुठ जायचं कायमचं सोडून ! ! "
" वेडी कुठली ! सोड कल्पना स्वप्नामधली सारी—"
—वळे कुशीवर कमला, रमुनी स्वप्नांतिल ससारीं.

⌘ ⌘ ⌘

—" खरच वेडी समजत होतें मनांत भलतं कांहीं.
क्षमा करावी ! पुन्हां कधीं हें समजायाची नाहीं."
हातीं धरुनी हात पतीचा टक लावोनी वदनीं,
पुहात होती कमला ' आपण दैववान ' समजोनी.
कर घेवोनी करीं आपुल्या बोले पति पत्नीला—
" रात्र मजेची किती सुखाची वाटे ही जीवाला !

पहा, चांदणें फुललें भवतीं–वारा वाहे मंद
फिरावयातें जाउं लाडके! चल गे, करु आनंद."
" काय बाइ हें तरी बोलणं! ऐकतील ना कोणी
उलटुन गेली रात्र! पांखरू न फिरे भर मध्यान्हीं."
" तरीच वाटे, कीं, एकान्तीं जावें दूर निवान्त!
गोड बोल बोलुनी करावें अधीर जीवा शांत."
" बरं नव्हे हें! सासूबन्सं बोलतील मामाजी;
वडीलधार गोड बोलुनी राखाव ना राजी?
कुणीं पाहिल इकडं घेउन मजला जर जाताना–
–छे बाई! पण लाज वाटते! इथच बोलाव ना?"
" आस जिवाची कमले! नाहीं पुरवाया तुज हौस
व्यर्थ जिवाची तळमळ! करिसी काय अशीच निराश?"
" बोल जिवाला लावुनि घ्यावा काय गडे, अबलेचा?
बरं चलावं! ही येतें मी! रुसवा सोडायाचा!"

✠ ✠ ✠

हात सखीचा धरून, दुसऱ्या करिं काठी फिरवीत
तरुण फिराया गेला— दिसलें कमलेला स्वप्नांत.
हासत बोलत बोल जिवाचे सुखदुःखाचे गोड,
कृष्णाकांठीं आलीं दोघें पुरवायला कोड.
शुभ्र चांदणें फुललें, वाटे, कणाकणांतुनि भंवतीं,
तरुच्या छाया पडल्या होत्या खालीं बुध्यावरती.
झुळुक वायुची मधुनिच येतां सळसळलीं वर पानें,
खळखळ काढुनि सूर गायनें रमलीं ओहळरानें.
जवळ जाहला दोन नद्यांचा संगम एकान्तांत,
काव्य नादलें दोबहिणींच्या प्रीतीच्या भेटींत.

कोल्हेकुइचा सूर ‘ हुकीचा आला शेतांतून,
ओरड आली मडूकाची बेसुर खडकांतून
वाऱ्यासगें खेळत होत्या पाण्यावरती लहरी,
वाटे तिजला, निशाचराविण निजली सृष्टी सारी.

✠ ✠ ✠

हात सखीचा धरून आला घाटावरती तरुण,
जरा थबकला पाण्यावरती कांहींसें निरखून.
मनासारखें काहीं दिसतां गालीं किंचित् हांसे,
हात सखीचे दो–हातानीं धरून बोलें ऐसें—
“ नाव पहा तर किती मजेची, समोर पाण्यावरती
जाउनि येऊं परतीराला वल्हवुनी गे हाती,
“ शुभ अशी का उभी लाडके ! रुसवा आला काय ! ”
बोलुनि चुंबी गाल–तिचाही झाला मग निरुपाय.
गाल पुसोनी पदरानीं मग बोले शब्द हळूच
“ वेड कोठुनी मनांत भरल आजच हें नावेच ?
भीति मनाला माझ्या वाटे, धडकी भरुनि उरांत,
उजवा डोळा लवे ! वाटन, कीं आहें स्वप्नात ! ”
“ केली ना तुज जागी कमले ! चिमटा घेउनि गालीं !
शंका आली मनात ! वेडे, भीती वाटे कसली !
वेडी अगदीं ! सोड आपुलें वेड ”—असें बोलून
घाटावरच्या नावेजवळी गेला तिज घेऊन.
नाव सोडवी खुंटविलेली, ओढुनि जवळी आणी,
आपण बसुनी, आत सखीला घेई, हळुच धरोनी.
वल्हें घेई एक, देउनी दुसरें सखिच्या हातीं
खळखळ झाली जळात; सरली नौका वल्ह्यावरती.

मौज वाटली मनास खाता नौकेवरचा वारा,
सौख्य जहालें जिवास, फुलला आसमंतही सारा.
फिरतां वल्हें वरति उडाले तुषार-बिंदू गार !
थरथर कांटा उभा राहिला, महिरुनि सर्व शरीर ! !
हांसत होता तरुण तयाची चमक सतीच्या गालीं—
उठली ! वठली वा अरुणाची गालावरती लाली !
पाणी तोडुनि जातां नौका, आला वरती फेंस,
खळबळ होतां आले तळिचे वर मोत्याचे घोंस.
तुटलें पाणी मिळून जाई, नौका जातां पुढती,
अनत वलयें मागें उठुनी गरगर पाण्यावरती.
असख्य दिसले चद्र, हालता पाणी तरळ नदींत,
चमक विजेची नाचत होती चद्राच्या डोळ्यात.
बोले तरुणी—"जीव सुखाचा घालुनि मी दुःखांत,
खरच वेडी समजत होतें भलभलतच मनात !

बघायाचं का ? डोलत चाले वल्ह्यावरती नाव !
जिवास वाटे सूख गडे ना, अतां तरी, सागाव ?"
जिवास वाटे सूख परी गे आहे एक उणीव,
सौख्य—सेवनीं उणीव काढी सखये ! मानवजीव.
हसुनि वदे—"मी बसलों येथें; तू बसलीस समोर
परंतु असता 'बाळ' मधें तर होती काय बहार !
—दचकलीस ? का अशी लाजशी ? कसली वाटे भीती ?"
सखिस विचारी, करीं हनुवटी करुनि जराशी वरती.
घोटाळून क्षणभर बोले—"मी—मी—भी—ती—ना—हीं !
काय बरं मीं—म्हटल कसलीं आठवण झाली कांहीं !
मनांत आल काय बर ? मी बोलत होतें काय ?
जाऊ दे पण—! विचारतें मी धरुनि इकडचे पाय—

सूख बघावं अरविंदान अपुल येउनि येथ,
जिवास नाहीं काय वाटलं–बोलावं ना, नाथ?"
"होय, वाटल जिवास म्हणुनी पाठविलाही शब्द
परंतु कमले!–कोण बरें हें घाटावर?–अरविंद?"

✠ ✠ ✠

तों कमलेला, घाटावरुनी टक लावुनि बघणारी
अरविंदाची नजर विजेची दिसली सुख देणारी!

✠ ✠ ✠

थांबवुनी मग जळांत होडी उत्सुकतेनें उठुनी
अरविंदाला सती खुणावी येण्याला हातांनीं.
प्रियनाथाला वदे–"एकदा मारावी ना हांक?"
शब्द तोंच ये–"कमल! नको ग! वाटे मज हें ठीक."
हातांनीं मग तिला खुणावी कीं 'पाहुनि दोघांस–
जीव सुखावे–तुझ्या सुखाविण जिवास नव्हती आस.
सुखी बघावी तुला म्हणोनी येइ इथें चालून;
नको! नको ग! बरा इथें मी! विहर सुखांत रमून."
नाथ वदे तों–"खुणाविसी कां? नौका ने तीराला.
"त्यानीं आल खरच नाहीं"–वल्हवि हांसुनि कमला.
खुणाखुणांनीं बोलत होते कमला, पति, अरविंद,
सोसाट्याच्या वाऱ्याचे तों कानीं आले शब्द!
नौका चाले, परंतु झालें वादळ येउनि वारा,
खळबळ झाली जळांत मोठी; बसूं लागला मारा!
उठूं लागल्या लाटांवरती लाटा, वाटे घोर;
डळमळली ही जळांत नौका झंझावातें थोर.

धीर गळाला ! वल्हें पडलें करांतलें झोतानें
मिठी मारुनी पतिस बिलगली कमला त्या भीतीनें,
धरुनि सखीला एका हातीं, वल्हें मारी नाथ,
परी पालथी नौका करि तों क्षणांत झंझावात !
मिठी मारुनी एकामेकां शेवटली कठांत
जळांत पडलीं ! ! अरविंदानें उडी घातली त्यांत ! !
बुडतां बुडतां खडक लागला जोरानें पायाला,
धक्का बसला !–जीव सतीचा झाला अर्धमेला ! ! ”

✠ ✠ ✠

–दचकुनि जागी होई कमला भांबावून मनात,
डोळे फाडुनि बघतां, लगे रडावया निमिषांत.
कारण विरलें स्वप्न मनातिल ! गेले जीवितनाथ !
हृदय फाटलें ! दुःख दुणावे ! अबला होय अनाथ ! !

✠ ✠ ✠

परि न कळे, कीं पाणी नव्हतें तेथ नदीचें गार.
पाउस पडला कौलारावर त्याची गळली धार.
पाय चोळितां खडक लागला वाटे, त्या वेडात;
परंतु न कळे कीं, ‘ वन्संची ’ बसली होती लाथ !
‘लीलवन्सें’ दिवा घेउनी आल्या उठवायाला,
“ ऊठ ! दळावें दळण कुणीं ?” या बोलत गोड वचाला,
म्हणून उठली ! परतु होती रडावयाची चोरी.
लीला गेली ! रडूं लागली अंधारांत बिचारी ! !

पाकळी ८ वी.

पायदळी कळ्या—

छायाचित्र स्वप्नामधलें स्मृति–फलकावर दिसलें,
डोळ्यांमधुनी तों अश्रूंचे लोट तिच्या पाझरले!
दिवा लावुनी हळूच गेली एका पेटीजवळी,
काढुनि छायाचित्र एक, घे करिं, पाहुनि भवताली.
एक मनानें, एक जिवानें दृष्टी त्यावर लावी
गहिंवरुनी मग मनीं स्मृतीनें, बोले सौख्याभावीं——
—"स्वप्न जाहलें जन्माचें हें, देवा! भास कशाला?
हृदयींचा मृदु भाव दुखावे! लागे ओढ जिवाला!
कशास मजला हृदय दिलेंसी? दुःख जाणायाला?
भाव–भावना कशास देवा, देसी मूक जिवाला?
गोठ्यामधलीं गाय-बैल हीं सुखीं भावनेवीण,
मुकेपणानं सुखें राहतीं, बरवीं फार अजाण.
काम करावं गुरापरी, परि रया न मुळिं जिवाला
गतकालाच्या भासाचें कां छळ लिहिलें दैवाला?"
मनात यापरि बोलत, उठली हळूच डोळे पुसुनी,
काम कराया घरांत गेली कमल दिवा घेऊनी.
फिरकत होती भिंतीवरती छाया आंत कुणाची?
स्थिरावली–ही घरघर आली कानावर जात्याची!
फुटलें होतें जरा तांबडें आकाशीं पूर्वेला,
पक्षिगणाला साथ कोंबडा द्यायातें आरवला.
बोले झाडावरी पिंगळा किल्‌बिल् मजुळ बोल,
'वासुदेव' कुणि अलगुजांतुनी गाई गीत सुरेल.

सूर्य उगवला, किरण फांकले ओल्या सृष्टीवरती.
दळून उठली दळण, पुसोनी कपाळ पदरानें ती.
काम वरलं करून झालं ! उठल्या सासूबाई.
कामावाचुनी बोलण्यांतली होती न्या चतुराई.

✠ ✠ ✠

फुलें न दिसलीं तों कमलेला देवाच्या पूजेला,
म्हणून गेली घेउनि परडी पुष्पें तोडायाला.
दूर नदीच्या वाटेवरती रम्य बगीचा होता,
ओहळ वाहे भवतीं खळखळ खडकावर झुळझुळता.
वळसा घालुनि फुलबागेला, भेटाया कृष्णेला—
आनंदें तो दुडदुड नाचत धांवत खालीं गेला.
कमला गेली मामाजींच्या प्रियकर फुलबागेंत,
आल्या होत्या वेलीवरती कुंदकळ्या बहरात.
वळवानें परि फुलें जुईचीं, प्राजक्ताचीं, भिजुनी
गळलीं होतीं वेलीखालीं सुंदर मधुनीमधुनी.
हांसत होते पुष्पावरती आकाशींचे मोती,
चैतन्याची नवी तरतरी खेळे वेलीवरती

✠ ✠ ✠

कुंदकळ्यांचा दाट ताटवा कलिकांनीं फुललेला.
समोर पाहुनि, परडी घेउनि जवळी गेली कमला.
डोलत होत्या वाऱ्यासंगें कलिका खालींवरती,
हांसत होत्या झोंपाळ्यावर कोणी झेलित मोती.
रवि-किरणाशीं, लाजलाजुनी खेळत होत्या कोणी,
कुणी महालामधुनी हिरव्या, हसल्या डोकावोनी,
रंगत होती मधुर कुणाच्या गालावरती लाली,
डोळ्यांतूनी परी आंसवें कुणाकुणाच्या आलीं !

एकसुराचें खुल्या दिलाचें गाणें ऐकुनि कोणी–
ओहोळाला फसल्या–कारण नव्हती 'गु गुं' वाणी.
खेळ पाहुनी जीव विसावे कमलेचा बागेंत
कळी मनाची जरा फुलोनी आला जीव जिवांत.
तोडायाला कळी घातला हात तिनें वेलीला
तों–वायूनें हिरव्या पानीं लागे डोलायाला,

✠ ✠ ✠

दृष्टी फिरली कुंदकळ्यांच्या गोड फुलोऱ्यावरुनी,
तशीच भूमीवर गळलेल्या फुलाफुलांतुन रमुनी.
मनात बोले–"मुक्या जिवांना छळल कोणीं येथ?
काय जाहल बोला किंवा सोडुन गेले नाथ?
बळवान का दशा तुम्हांला आली मातीमोल?
कोसळल आभाळ! कुणाला लावावा मग बोल?
वेलीवरती कुणीं फुलावें, कुणीं हंसावें गोड,
हाय! तुम्हांवर परी बसावी वळवाची ना झोड?
' पायदळीं ग झालां तुम्ही '–हें बोलून तुम्हाला
पायाखालीं तुडवी जग हें!–करुणा परि देवाला!
रडु नका मी उचलुन घेतें प्रेमानं परडींत,
देवापायीं तुम्हास नेतें–" बोले कळि उचलीत;
तों डोळ्याला दिसलें ' कोणी भृंग तिथें भिजलेला,
मरून पडला होता कळिला चुबाया आलेला;
वळीव सोसुनि वेलीवरती झुरलेली फुलराणी–
मेली होती तिथेंच शोकावेगें हृदय फुटोनी;
दोनच फुटल्या मधुर पाकळ्या–तों हा घाला पडला!
भृंगकळीची मिठी कंठिची दिसली तों डोळ्याला—

दिसली कसली–दिसलिच नाहीं; कारण डोळे भरले
पदरावरती थेंब अश्रुचे झरझरझर तों झरले !
करुणा आली, स्मृती जहाली कसली अथवा न कळे !
वेलीवरच्या परी कळ्यांना कंठ दाटुनी बोले:–

✠ ✠ ✠

दुर्दैवाचा झोका बसतां पायदळी का झालां ?
नाहिं बरं ! मी अशीच ठेविन ह्रदयाशींच तुम्हांला
'वाली नाहीं अम्हांस कोणी ! जग झालं शीरजोर–'
मनीं आणिता कशास बाई दुःखद हेच विचार.
रडू नका ग अशा सयानों ! दुःख भोगायाला——
जन्म न तुमचा; चला चला ग देवाच्या पायाला.
पायदळी या जगीं जहालां चुरडुन पायाखालीं
परि देवाजी धरिल तुम्हाला प्रेमानंदें भालीं.
पायदळीं जग आज तुडवित, भजत पुढती त्याला,
खेळ जगाचा व्यर्थ तुम्हाविण; मोल न काय कळीला ?
दिले जगाला कुणी मनाच्या कोमलतेचे पाठ ?
सौंदर्याचा पेला भरला कोणीं काठोकांठ ?
कुणीं सोडिला निर्मलतेचा विश्वावरति सुगंध ?
कुणीं दाविल हास्य लाजरं विश्वाला आनंद ?
मोहकतेची मधुर मोहिनी मोहविते कोणाची ?
नव्हे कळ्यांची–मग कोणाची लाली गालावरची–?
फुलं कळ्यानीं, फळं फुलानीं दिधलीं ना विश्वाला ?
म्हणुन वाटता तुम्ही लाडक्या, प्रेमळ देवाजीला.
देवाजीला भेटवितें मी; तुम्हांस नेऊ ना मीं ?
देवाजीच्या पायावरल निर्मळ जीवन नामी.

नेऊ ना मी तुम्हांस ?–बोला"–तोंच झुळुक येवोनी
खालीं वरती कळ्या डोलल्या माना डोलवोनी.

✠ ✠ ✠

हळूच हंसऱ्या कळ्यांस बोले—"अल्लडपण हें गोड
जाउनि, केव्हा तरि वळवाची बसे तुम्हांवर झोड.
शीण कशाला जिवास देतां ? तुम्हास नेतें आतां–
देवापायीं, जन दृष्टीला पायदळी का होता ?
वेंचुनि होतां, तोडू लागे कळ्याफुलें परडींत
भृंगकळीच्या, कळ्या–फुलाच्या वेडाच्या खेळांत.
कळ्यास बोले–" पायदळी ग तुम्ही जाहल्यावरती,–
दृष्टि फेकत कुणी कधीं कां प्रेमळ भूमीवरती ?"
मग मानेनें–" नाहीं ! नाहीं–" बोले, वाटे, कलिका
नकार कळिचा पाहुनि, बसला सतिच्या हृदया चरका !
"–नाहीं ? कलिके ! नाहीं पाहत ? कुणिहि न येइ समोर ?
पायदळी वर परी तुडवत !–जग झाल शिरजोर !!"

✠ ✠ ✠

"होय, जाहलें ! कमल, अशावर जग झालें शिरजोर–"
पलीकडोनी उत्तर आलें–! दचके कमला फार !!

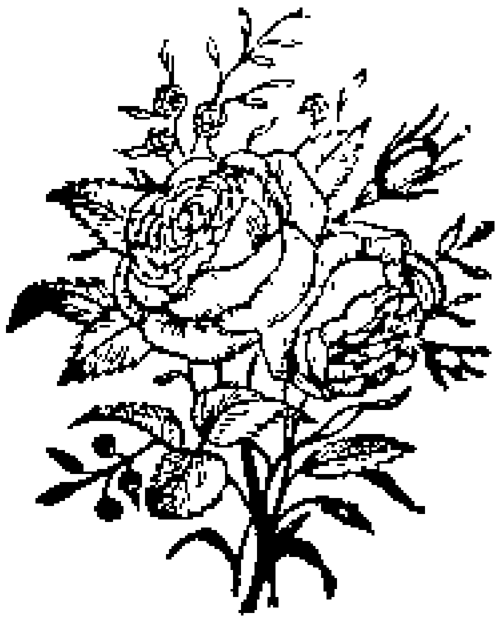

पाकळी ९ वी.

गजरा ओघळला !

" हाय, अशा अबलांवर झालें निष्ठुर जग शिरजोर;
आस जगाची, कीं भोगावें त्यानीं दुःख अपार—"
शब्द बोलुनी पलीकडोनी जवळी ये अरविंद;
क्षण घाबरली—क्षणांत झाला हृदयीं तिज आनंद.
एकामेकासमोर होतीं उभीं राहिलीं तेथ,
मधें ताटवा सुंदर होता फुललेला बागेंत,
कळ्या मनोहर तोडित हातीं, कमला बोलू लागे;
खेळत कळिशीं अरविंदाचें मन रमलें त्यासगें.
" इकडे आलां कसें? तुम्हांला सांगितलें तरि कोणीं—
सांगा मजला आधीं—कीं मी आहें येथ म्हणोनी?"

✠ ✠ ✠

" दुःख पाहुनी काल जाहला हळवा माझा जीव
तळमळ झाली, कमळ! मनाची; मज ये माझी कींव!
झोंप न सरत्या रात्रीं आली; भडकुन मन हैराग—
धांवें, घालुनि किती पालथे वाळवट वैराण!
चैन पडेना म्हणून उठुनी आलों आज सकाळीं—
तुझ्या घराला; तों लीलेची दारीं गांठचि पडली.
विचारतां मज कळलें कीं तूं आहेसी बागेंत,
भेटायाला म्हणून आलों कमल, इथेंच निवांत.
बोलत होतिस कळीस--आले कानीं माझ्या शब्द—"
दुःखित नयनीं टकमक पाहे, थावुनि तो अरविंद.

✠ ✠ ✠

क्षणैक जाता बोलू लागे मुख करुनी गंभीर,
' होय, अशांवर कमल, बरें कां, जग झालें शिरजोर '
कळ्याफुलांनीं जरा फुलावें वेलीवर हासून
तों वाऱ्यानें या वळवानें पाडावें झडपून!
पायदळी त्या समजुन पायीं तुडवाव्या जगतानें,
सुकून जाता त्यास हसावें मेलेल्या हृदयानें.
सुधारणेची नवी रीत ही! धर्माचा हा बध--,
कीं दुसऱ्याच्या दुःखामध्यें मानाचा आनंद.
कमल, कळ्या या मूक सांगतिल कोणाला गाऱ्हाणीं,
मूक मनाच्या हाय! चुरडती जगीं तुझ्या जर बहिणी?
कलिका, भगिनी तुझ्या, आपुलें कपाळ ताडुनि हातीं
झुरणी लागुनि मनीं करपती, झुरझुरनी गे! मरती.
' पायदळी या कळ्या--' बोलुनी जग डोळे झांकून
चालुनि जाई त्यांच्यावरुनी खुशाल मनिं हासून.
कुणीं हसावें, कुणीं फुलावे, कुणा मरावे झुरुन;
पुरुषानें परि सदा हसावें, स्त्रीनें रडत बसून.
समाज नाहीं कींव कराया धावुनिया येणार,
असें मरावें कळ्याफुलानीं--! जग झालें शिरजोर!
तळमळ होई ही हृदयाची, कळवळतें मन भारी.
नसानसातुनि संतापाच्या पहा उसळती लहरी.
दांत आपुले, ओठ आपुले, कुणास परि सांगावें?
अनंत कार्यें दिसती नयना; वाटे, काय करावें?
धर्मबंधनें! धर्मबंधनें!! ' कंठशोष हा करुनी
घालविला निजधर्म लयाला आम्ही बदणारानीं.
' पारतंत्र्यशृंखला बैसली पायीं पूर्ण खिळून
लाज न त्याची जीवा कोणा, परी चालते चैन.

मर्द जाहले अबला; परि हा बोल कुणा लावावा ?
घर फिरताही वासे फिरती ! दोष न दैवा द्यावा.
तुम्हीं मरावें ! अम्हीं हंसावें ! कमल, जगाचा न्याय,
" कळ्याफुलांनीं कोमेजावें—' हेंच आमुचें ध्येय ! "
लाल जाहलें अरविंदाचें मुख त्या आवेशानें,
ठिणग्या डोळ्यातुनी उडाल्या, वाटे, संतापानें.
गुंफित होती गजरा हातीं, शब्दशब्द ऐकून
पालटले परि रंग मुखावर येउनि शब्दातून.
निश्चल झाली चित्रासम ती—हात थांबले खालीं,
डोळे आले भरून, त्यांतुन दोन आसवें गळलीं.

✠ ✠ ✠

अरविंदाचें दुःख करावें हलकें म्हणुनी कमला
काढुनि दुसरा विषय लागली हांसुन बोलायाला—
" शिक्षण झालं ! परदेशाहून आला नीट घराला
पिवळं झालं सोन्याहुन हें, लागालहि धंद्याला.
लगीन केव्हा करावयाचं मनांत आहे आता ?
सुखसोहाळे बघून होइल कमि आईची चिंता.
संसाराला लागायाचं कधिं, बोला अरविंद ? "
—हिरवीं पानें तों सळसळलीं जवळ वायुनें मंद.

✠ ✠ ✠

[कुजबुज झाली तों बाजूला काहीं वेलींआड,
कारण लीला बसली होती चोरुन, पाहुनि झाड.
बसली होती परंतु दिसलें कोणाला नच काहीं
दाट ताटव्यामधून लीला ऐकूनि सारें, पाही]

✠ ✠ ✠

२३८७

संतापाची लहरी गेली, परि न दिसे आनंद—
मुखावरी, परि शांतपणानें बोले मग अरविंद,
"कमल, सूज्ञ तू; कळतें आहे तुजला सारें कांहीं,
विचारिसी, तुज म्हणुनि सांगतों उत्तर याचें मीही.
देश बुडाला, धर्म बुडाला कर्ता नाहीं म्हणुनी;
परकीयांनीं हिणवावें गे ! हीन अम्हाला गणुनी.
कार्यें पडलीं अनंत, कोणी वाली नाहीं त्याना,
दास्याच्या नरकांत वाटतें गोड परी सर्वांना.
'शिक्षण घ्यावें, दास्य करावें' ही न जिवाची आशा,
गेलों नव्हतों याकरितां मी आशेनें परदेशा,
जिवास होती मोठी आशा कीं कांहीं कौशल्य
परकीयांचें आणुनि, तुरविन भूमातेचें शल्य."

✠ ✠ ✠

"एक, एक ही भूमी रडते रात्रदिन शोकानें,
तळमळ होउनि हृदय फुटे हें दुभगुनी दुःखानें.
पहा अश्रु हे शिवरायाचे स्वर्गामधुनी आले,
रविकिरणातुन पहा चमकती तानाजीचे भाले.
रामदास हे गोड बोलुनी फिरती विश्वावरतीं—
धर्म कथाया, नव्या मनूची पोथी घेउनि हातीं.
भाकर कोणा पुरी मिळेना ! धनी उपाशी मेला.
कष्ट करोनी, वस्त्रांवांचुनि—हाय ! मावळा गेला !
जोहाराची चिता धडधडे बघ ही क्षितिजावरती
येती विधवांच्या किंकाळ्या भेसुर, कानावरती
सांग, सुखाची आस धरूं मी कुठें, दु:ख पाहून,
करुण आसवें भूमातेच्या डोळ्यांतील बघून ?

करीन आधीं देशभक्तिच्या कार्यासंगें लग्न
विचार पुढचा पुढें–टळो हें देशावरचें विघ्न–"
आवेशानें बोले, थांबुनि परि कमलेस विचारी–
"दुर्दैवाची कथा ऐकिली नाहीं तव गे सारी ?"

✠ ✠ ✠

"काय कथू मी कर्मकहाणी दुःखाची तुम्हाला
कशास घेतां शल्य लावुनी मनास–" बोले कमला.
पुन्हा थांबली–भरून आले डोळे, ठिबकें पाणी,
कंठ दाटतां हल्क्यानें मग बोले अस्फुट वाणी.
"परदेशाला गेल्यावरती, गेले महिने चार,
तोंच लोपलें–सौभाग्याचें–प्रेमाचें माहेर ! !
पुत्रशोक तो–होऊन–गेले मामाजी सोडून !
कंठित आहे–काळ आपुला–मी तेव्हापासून."

✠ ✠ ✠

"दुःखाची कां छटा मुखावर पसरे मग ही घोर ?
भोगावें तुज लागतसें कीं कांहीं दुःख अपार ?"

✠ ✠ ✠

"नका विचारू घरच कांहीं; चालें सगळ नीट
परि जल्माचा मलाच आतां आला आहे वीट ! !"

✠ ✠ ✠

"शपथ गळ्याची तुला ! सांग, गे कमल मनांतिल सारें,
मनांत माझ्या भिरभिरतें हें बघ भीतीचें वारें."
"घालु नका ही शपथ ! कथू मी काय तुम्हा अरविंद !
आज ऐकिला लग्नापासुनि एक सुखाचा शब्द–"

गहिंवरुनी मग कर्मकहाणी सांगे अरविंदाला;
फुलबागेवर अश्रुजलाचा पाउस दुसरा पडला!!
कथा जिवाची, 'नौकेवरली, स्वग्रामधली,' सांगे.
हाल सतीचे ऐकुनि आले नयनीं अश्रू वेगें.
परंतु सांगुनि कथा, शेवटीं पाउल दावी त्याला,
उलथान्याचा घाव पाहुनी, घाव बसे हृदयाला.
दुःखावेगें रडूं लागला, कमला मग समजावी;
'कोठें आहों, काय करावें' नव्हतें त्याच्या गांवीं.
"नीचपणा हा! जग मेलें का? हृदयें जळलीं सारीं!
शब्द सुखाचा दिला न कोणीं दुःखाच्या ससारीं!"
संतापानें बोले; 'परि हें सर्व बोलणें फोल—'
आलें ध्यानीं. कारण नव्हता सत्तेचा हा बोल.
"होतां कांहीं दुःख जिवाला सांग मला निःशंक,
तुझ्या सुखाची आस जिवाला लागे दिवस कितीक."
यापरि बोलुनि भेटायाचें वचन पुन्हा देवोनी
निघावयाला सजे—बोलली कमला डोळे पुसुनी—
"देशभक्तिची आशा व्हावी पूर्ण सदा अरविंद!
देवान यश तुम्हास द्यावं! पसरावा गुणगंध!—
ही आळवणी देवाचरणीं करितें मी विनवून
भाऊ आम्हा तुम्हीच! तुमच्या हातीं आम्ही दीन!"
बाजुस होता पहात तो!—मग, निरोप घेउनि गेला
दृष्टी लावुनि पहात होती निश्चलतेनें कमला!

✠ ✠ ✠

[हळूच उठली लीला! भरला हृदयीं मोद विषारी
टाकुनि हल्कीं चोरपावलें तेथुनि गेली स्वारी!]

✠ ✠ ✠

दिसला दृष्टिस तोंवर पाही–मग पुटपुटली शब्द—
" देशभक्तिचें हृदय थोर हें किति तुमचें, अरविंद !
दुःख पराचें स्वसुखाआधीं सचरलें हृदयांत
निःस्वार्थानें झाली तुमच्या देशभक्तिची मात ! "
क्षणांत दचके तोंच, पाहुनी अर्धा गजरा हातीं
विस्मित झाली ! गोंधळली ! मग बोले अपुल्याशीं ती—
" कशास केला बरं फुलांचा गजरा बोलत नादीं !—
फुलं गुंफिलीं उगीच ! नुरलें भान मुळीं संवादीं !
खरंच वेडी ! गुफण घालुनि फुल नाशिलीं बाई !
चला घराला "—विचार भेसुर तोंच चमकला कांहीं !!
" घरास गजरा कशास नेऊ ?–विचारल जर कोणी—?
–बोलतील ! छे–फुल बरीं !! सर न्यावा हा ओघळुनी !!"
सरसर गुंफण सोडवून, करि फुलें क्षणांत निराळीं
दीर्घ सोडुनी सुस्कारे, तीं परडीमध्यें घाली.

✠ ✠ ✠

सर ओघळला ! सर ओघळले, आले सरसर गालीं !
फुलें घेउनी परडीमधुनी, घरास कमला आली.

पाकळी १० वी.

विधवेचीं फुलें.

घेउनि पुष्पांजलि वेलींची प्रेमळ कमला आली,
परि पुष्पांजलि गोड सासुची दारीं कानीं पडली.
“—असेल गेली निलाजरी ही कुठं तरी मसणांत,
पाय टिकावा घरांत कैचा चित्त न जर कामांत.
“करिते आहे बरं सासुच रात्रदिवस झटून,
आस सुखाची कशास आम्ही करणें याच्याकडुन ?
बोलावं तर जगास दिसत फटकळ माझं तोंड,
पोर जाउनी गतकाळींची बसे उरी ही धोंड !
कपाळ फुटलं अपुलं याची लाज न मुळिं जीवाला !
काळवेळ का आहे नाहीं या असल्या जाण्याला !
फिदफिद हसुनी असेल बसली कुठें चकाट्या पिटित,
पाय पांढरे दावायाला मेली जाय जगांत.
टाकुनि आली माहेराला, वाटोळं करण्याला—
सासरच; पण करुणा येइ न त्या मेल्या देवाला.
खडा मिठाचा दुधांत पडला आपुलं खोटं दैव,
सुखांत माती कालवुनी, वर हसते हीच सदैव.
गोरे ठेवुनी, नेली असतां हिला—” थांबलं तोंच,
परि कमलेला माहित नव्हते शब्दांचे हे पेंच.
सुनबाईला पाहुनि करि ती घरभर साऱ्या नाच,
मूक राहिली विनम्र कमला; करी न बाचाबाच.
बोलत होती खड्या सुरानें ती घालुनपाडून,
परि दुःखाला वाट मिळाली नच अश्रूंवाचून.

कळ्याफुलांची ओंजळ भरुनी घाली जो तबकांत,
फणफणणारी क्षणांत बसली तों परडीवर लाथ.
कळ्या सांडल्या भूमीवरती, मार बसे हाताला,
क्रोधें सासू शिव्या देउनी लागे बोलायाला—
" फुल कुणाला ? पूजेला ? हीं देवाच्या पूजेला ?
विटाळलेलीं तुझ्या हातचीं ? सटवे, देव न मेला १ !
कपाळ फुटलं तरी राहशी अशी न याची लाज
मिरवायाला जा वेणीवर घालुनि यांचा साज.
मरावयाला गेलिस आधीं कशास फुल्बागेंत ?
मरतिस तर मीं फुलं उधळलीं असतीं आनंदात.

✠ ✠ ✠

भोंवळ आली जरा ! टेंकली भिंतीवरती कमला,
अश्रु गळाले ! हा बाणांचा घाव जिव्हारीं बसला.

✠ ✠ ✠

"–सासू मेली म्हणून भरल्या घरात आतां रडुनं,
दे सासूवर विटाळलेलीं फुलं तरी उधळोनी.
चमत्कार हा आहे बाइ ! येतातहि कागावे,
किती चांगलं करा, एक हें देवाला परि ठावें.
शहाण्यासुरत्या आपण, केलं आज काम भरपूर,
उचला आतां फुलं आपलीं, दमला आपुाने फार.
धुणं घेउनी नदीस जा, हे करा तरी उपकार.
पिंड खावया या; न चाळवा होडं आमचीं फार."
मनात कांहीं, मुखांत काहीं, कांहीं ओंठावरती–
शब्द सोडुनी गेली सासू–कारुण्याची मूर्ती.

✠ ✠ ✠

१ मात्रादोष अपरिहार्य आहे.

चुरडुन झाले तुकडे तुकडे परि सतिच्या हृदयाचे,
गहिंवरलें मन; कंठ दाटुनी कढ आले दु:खाचे.
रडे नावरे; परी आंतले आंत दाबुनी कंठ,
गोळा करुनी, कळ्या घेउनी, धरी नदीची वाट.

✠ ✠ ✠

जिवास बोले जातां जातां—"कशावरी तव आस ?
मिळवायाचं काय शेवटीं मोहुन या जगतास ?
कोण विचारी तुला ? कशाला तळमळसी या देहीं ?
सोडुन जावं जगास कां हें कधीं वाटलं नाहीं ?
काय जगाचं होइल, मिळतां मातिस मातीमोल—
जीवन असलं ? कीटक मरतां दु:ख कुणा होईल ?
जहरी सोसुन घाव, कोणता स्वर्ग तुला मिळणार ?
पाप फळाला आलं अथवा कुणीं साधिलं वैर !
केला भरल्या संसाराचा मागिल जन्मीं भंग,
म्हणून झाला मम जन्माच्या रंगाचा बेरंग.
बोल राहसी इथं कशाला, जीवा आतां बोल,
—परंतु लिहिले असतिल, दैवी, भोगायाचे हाल.
कळ्यांस बोले—"तुम्ही सुदैवी होतां वेलीवरती,
परंतु फुटलं कपाळ, येतां अभागिनीच्या हातीं !
गीत गाइलं असतं कोणीं मंजुळ फुलबागेंत,
बसलां असतां वेलीवरती खुशाल झोंके घेत.
लाथ बैसली तुम्हांस याची क्षमा करा गं मजला,
नेतें मी पण देवाजीच्या पायाशींच तुम्हांला."

✠ ✠ ✠

विचार-सागरिं लाट आपटे वेगें लाटेवरती.
दृश्य जाहले तुषार नयनीं; किंचित् आली भ्रांती.

✠ ✠ ✠

"—विष कालवल ! 'विष कालवल' कोणाच्या सौख्यांत ?
'विष कालवल' सांग कुणाच्या देवा, मीं आशेंत !
'पाय पांढरे !'—खरंच पांढरे ! करुणा परि देवाला
'पाय पांढरे' म्हणून जाऊं नका सोडुनी मजला.

✠ ✠ ✠

कळ्याफुलांनो ! विटाळला का येता विधवाहातीं ?
विधवेचीं हीं फुलं हाय ! का म्हणजे केवळ माती ?
"विधवेचीं हीं फुलं—" बोलती; म्हणजे देवा काय ?
विटाळलीं हीं कुणीं, कधीं ? या कुणीं लाविला पाय ?
दीनदयाळा ! सांग शिरीं तव कळ्या ठेविल्या मींच,
झुगारुनी कीं देशिल मानुनि पूजा माझी नीच ?
डोक्यावरुनी फेंकशील कां विटाळलेलीं खालीं—
विधवेचीं हीं फुलं"—? क्षणीं मग भानावर ती आली.

✠ ✠ ✠

अघोर सोसुनि घाव विषारी मनास आला शीण
परि भीतीनें भरभर गेली कृष्णेला चालून.

पाकळी ११ वी.

लीलेची लीला.

ऐकुनि, लीला नदीस गेली हळुच अन्य मार्गानें;
कळलें नाहीं कुणास कांहीं, जाता आनंदानें.
कान देउनी सकल ऐकुनी, पाही ताणुनि डोळे,
पापी दृष्टिस भाव मनाचे दिसले सर्व निराळे.
उत्सुक झाली मनीं फार; हें सांगाया आईला.
भरला काठोकाठ विषाचा तिच्या मनाचा पेला.
स्नान करोनी घरा निघाली, माडे चुरुनि मनांत,
मनिं पुटपुटुनी तोंच नदीला कमला होती जात.
बोलत अपुल्याशींच कांहिंसें, चाले वेडी कमला
डोळे खिळले खालीं, तिजला दिसली नाहीं लीला.
"वहिनी! वहिनी!—" म्हणून हाका लीला मारी दोन,
—परतु गेली तशीच कमला, कारण नव्हतें भान.
कमला गेली; हाय! थांबली ओंठ खाउनी लीला;
डोळे फाडुनि पाही; उरला ताळ न संतापाला.
लाल जाहली! डोळे फिरले! कांपू लागे ओंठ!!
जाणिव याची नव्हती म्हणुनि कमला गेली नीट.
क्रोधावेशें मनांत बोले—"वहिनी, हा अपमान?
भर रस्त्यावर छान ठेविशी नणदेचा हा मान!
अपमानाची चाड न तुजला—ठेव परी ध्यानांत
जहरी नागिण जिवत आहे डखायास घरात!"

बोलत कांहीं असें घराला, गाळित अश्रु येई,
रडूं लागली बळेंच—गेली भांबावोनी आई.

✠ ✠ ✠

अर्धामेला जीव जाहला समजावुन आईचा,
"काय जाहल साग तरी"—या, मारा करि मंत्राचा;
"झपाटली कां कुणी भुतानं बाळ लाडकी, बाई,
काय जाहलं सांगशील ना?"—विनवुन बोले आई.
लीला बोले—'नको राहण इथलं! सासर गोड—
अपमानाची इथं कुणाच्या जिवास जर ना चाड.'
"काय जाहल साग तरी मज"—बोले प्रेमळ आई,
रडूं लागल्या दोघी! यांतच होतें सारें काहीं!
तवा तापला पुरा; पाहुनी लीला फुंदुनि बोले—
'जातें आई घरास अपुल्या निवतिल म्हणजे डोळे,
डोळे पुसुनी हळूच बोले आईच्या कानांत,
'सर्व सांगतें—इथं नको पण—चल ग माजघरांत.

✠ ✠ ✠

उठून गेल्या तिथें—आईच्या कानाशीं लागून,
सोडू लागे थेंब विषाचे ही जहरी नागीण.
कान देउनी ऐका! जालिम जगांतलें हें वीष
फूत्कारानें कसें टाकितें गळां विखारी पाश.

✠ ✠ ✠

"—आई, सांगू काय तुला मी एक दोन कीं तीन?—
म्हणेल जग कीं—'ही बहिनीच सांगतेच गान्हाण
सहन होइना जिवास; तळमळ करि हा जीव बिचारा!
आहेसी तू, तोंवर आम्हां माहेराचा थारा.

घालुनपाडुन सदा बोलणं, यांला काय म्हणावं ?
वाऱ्यावरती तेल वड्याचं असलं कां काढावं ?
हाड मुळीं तर जिभेस नाहीं, लाज जगाची नाहीं;
घांस सुखानं खाऊ न देइल तरणीताठी तुज ही !
बोलायाची गोष्ट नव्हे, पण एक सांगतें आतां,
असता भाऊ, काय वाटलं असतं त्याच्या चित्ता ?"
नाव मुलाचें ऐकुनि आले नेत्र जरासे भरुन,
अधीर झालें परी तिचें मन गाऱ्हाणीं ऐकून.
बोले लीला—'गेलें होतें आता फुलबागेंत,
तोडित होती फुलं वेलिचीं वहिनी ही परडींत.
लपून बसलें होतें, बाजुस एका वेलीआड,
दृष्टिआड ही सृष्टी आई ! कुणा न याची चाड.
काय सांगु मी प्रकार तिथला—विटाळल ग डोळे !
रडत आपली वहिनी होती, कारण बाई नकळे.
तोडित होती कळ्या; हासुनी आला तों अरविंद,
—आला परवां म्हणे—जाहला वहिनिस तों आनंद.
ठरल होत भेटायाच—मला वाटतं, तेथ
म्हणून आला पाहुन कोणी नाहींस बागेंत,
गेला अगदीं वहिनीजवळी थेटचि मेला धीट !
हात तिचा मग अपुल्या हातीं धरिला त्यानें घट्ट !
चुरूचुरू ती इथ बोलते, तिथ कळी पण फुलली,
"पाहिल कोणी, अस काय हें—" शब्द असे तों वदली—
'सांग, जाहलें रडावयाला काय असें, आम्हांला,—
बोलुनि, काढीं रुमाल; लागे टिपें तिचीं पुसण्याला
धरिला होता हात आपला अजूनही हातात,
वहिनी सांगे रचून मनिंची कागाळी शब्दांत.

शिव्या देउनी तुजला, सांगे भलभलत मग कांहीं,
डोळे आले भरून, मजला ऐकवे न तें आई !! ”

✠ ✠ ✠

“ जग दिसत हें तसच नसत ! शब्दांचा डोलारा—
जगांत सारा ! दिवा न पाही परि अपुल्या अंधारा.
गुंफित होती गजरा वहिनी कळयाफुलांचा एक,
तों वेणीवर फुल खोविलीं त्यान दोन सुरेख.
हळूच हसली वहिनी गालीं, हांसे मग अरविंद.
करीत होती निळाजरी हा आनदी—आनद.
बोले वहिनी—“ लगीन आता नाहीं का करणार ? ”
‘ पाहू पुढचें पुढें—’ वदे तो—‘ तुजला का हा घोर ? ’
‘ आस जिवाची तुजवर ’—बाई काय तरी हे शब्द !
टक लावोनी तिच्या मुखावर पाहे मग अरविंद.
पाउल दावुन बोले वहिनी—‘ छळते सासू मजला,
पहा डागल ! उभी जाळते, न्या मज माहेराला.
‘ नेइन तुजला लवकर कमले, सोडवुनी यातून—’
निघे, बोलुनी—-वहिनी ठेवी परि हातास धरून.
“ इतक असत तरी पुरवल—नको सांगण पुढल,
नको विचारू ग डोळ्याच पाप पुर ओढवल !
गजरा गुफुन दिला तयाला—भेटायाचीं वचनं
घेउनि सोडी हात—जरासं मुख हिरमुसलें करुन.
“ मग ओठांनीं—’ सांगवे न मज—नको विचारू आई !
गा-ला-व र—” पण नको,”—विषारी बोल बोलली कांहीं !
कानाजवळी मुख आईच्या नेउनि सांगे कांहीं
दोन आणखी जहरी टाकुनि थेंब, खालती पाही !!

✠ ✠ ✠

टकमक होती पहात सासू. डोळे झाले लाल !
थेंब सांठले रक्ताचे वा ठिणग्या, केवळ जाळ !!
थर थर कांपे ओंठ–! लागली लीला तों बोलाया,
कृष्णाबाटेवरची लागे कर्मकथा सांगाया.
"–जरा भेटली वाटेवर तों मीच जाउनी जवळी
विचारलं कीं परत येउ का धुणीं धुवाया समळीं ?
आई ! आली ग चवताळुन धस्कन् अंगावरती,
घरे पाडिले तिन जिवाला; भरली अंगीं भीति.
अन्न मिळेना खायाला का म्हणून येथें आलां–?
भाराभर हीं घेउनि पोरं, छळावया दुसऱ्याला ?
सुरी एक त्या उरास, आपण दुसऱ्या आलां; ठीक;
पुरे दया; व्हा अता चालत्या–!" बोले शब्द कितीक.
खडीभर मज तिथ बोलली, लाज काढली माझी,
आलें कां हें बोलुन ध्याया ? तरि नव्हतें मी राजी.
भाऊ गेला ! बाबा गेले !! एक तुझा आधार,
गेल्यावर तू कुठलं आई मजला ग माहेर !!"
रडू लागली फुदफुदुनी, पुरें आणुनी सोंग,
चढला पारा ! चढू लागला नाटकास मग रंग !
संतापानें वेडी होउन, खाई करकर दांत
नागिण आई, दंश कराया चवताळून पहात !!
फण्फण्फणफण् करीत होती–कमला नव्हती तेथ,
नाहीं तर ती मेली असती खाउनि एकच लाथ !

✠ ✠ ✠

रडून हांसत होती लीला आनंदून मनांत,
कीं, वहिनीला दंश विषारी होइल नीट अशांत.

टकमक होती पहात सासू, डोळे झाले लाल !
थेंब सांठले रक्ताचे वा ठिणग्या, केवळ जाळ !!
थर थर कांपे ओंठ—! लागली लीला तों बोलाया,
कृष्णावाटेवरची लागे कर्मकथा सांगाया.
"—जरा भेटली वाटेवर तों मीच जाउनी जवळी
विचारलं कीं परत येउ का धुणीं धुवाया समळीं ?
आई ! आली ग चवताळुन वस्कन् अंगावरती,
घरे पाडिले तिन जिवाला; भरली अगीं भीति.
अन्न मिळेना खायाला का म्हणून येथें आलां—?
भाराभर हीं घेउनि पोरं, छळावया दुसऱ्याला ?
सुरी एक त्या उरास, आपण दुसऱ्या आलां; ठीक;
पुरे दया; व्हा अतां चालत्या—!" बोले शब्द कितीक.
खडीभर मज तिथ बोलली, लाज काढली माझी,
आलें कां हें बोलुन घ्याया ? तरि नव्हतें मी राजी.
भाऊ गेला ! बाबा गेले !! एक तुझा आधार,
गेल्यावर तू कुठलं आई मजला ग माहेर !!"
रडू लागली फुदफुदुनी, पुरें आणुनी सोंग,
चढला पारा ! चढू लागला नाटकास मग रंग !
संतापानें वेडी होउन, खाई करकर दात
नागिण आई, दंश कराया चवताळून पहात !!
फणफण्फणफण् करीत होती—कमला नव्हती तेथ,
नाहीं तर ती मेली असती खाउनि एकच लाथ !

⌘ ⌘ ⌘

रडून हांसत होती लीला आनंदून मनात,
की, वहिनीला दंश विषारी होइल नीट अशांत.

पाकळी १२ वी.

देवाच्या पायाशीं—

आलें होतें नदीस पाणी रात्रीं पाउस पडुनी,
थडकत होत्या पृष्ठावरल्या लाटांही काठानीं.
गरगर होते फिरत भोवरे गढूळ पाण्यांतून,
तुडुंब भरुनी वाहे कृष्णा, गाळ तटीं आणून.
वाहुन गेल्या मळया साऱ्या पैलथडी न दिसे ही,
कृष्णाबाई दुथडी वाहे बोलत, वाटे काहीं.
चढलें होतें वर वळचाचें पाणी घाटावरती;
कमला गेली धुणीं धुवाया, परडी घेउनि हातीं.
घागर परडी ठेवुनि खालीं धुवावया ती लागे,
"पाणि उडालें" म्हणुन भरी तों कर्मठ कोणी रागें.
शिव्या ऐकुनी दूर जराशीं जाउनि त्यापासून,
धुणीं धुवोनी, जळांत लागे करावया ती स्नान.
वस्त्र नेसुनी दुसरें, भिजवुनि कळ्या जरा पाण्यांत,
'शकुनेशाच्या' मंदिरास ती चढून जाई शांत.
तांब्या एका हातीं, परडी घेई दुसऱ्या हातीं,
करुण दृष्टिनें कळ्या न्यहाळित चाले वरती—वरती.
करुण वचांनीं कळ्यांस बोले—"दुःख सयानों! गेल;
शाळुंकेवर चला बसाया, तुमच भाग्य उदेल!
'देवाच्या पायाशीं' बैसुनि गुल्गुल् आतां बोला,
दुःखांतुन मज मुक्त कराया सांगा देवाजीला.
विधवेचीं हीं फुलं पाहुनी, करुणा येइल त्याला.
शिरिं धारण तो करिल तुम्हांला; खरच काळजी त्याला,

सार्थक होइल जन्माचं हें पाहुनिया हृदयाला,
सूख वाटतं किती तरी मज तुमच्या बघुन सुखाला,
पाहुन तुमच दु:ख जराशी झालें होतें वेडी,
क्षमा करा मज, सहवासानें कळली तुमची गोडी.
लाथ लागली क्षमा करा, परि सांगा देवाजीला,
सुखांत ठेवीं सासूबाइस, देउनि दीर्घायूला—"
बोलुनि यापरि वरती गेली हळूच नंदीजवळी;
ओतुनि पाणी शिंगावरती, पुजूं लागली भाळीं.
अभिषेकाचा ब्राम्हणमुखिचा सिंहनाद तों घुमुनी
देवळांतुनी हवेंत येउनि पडला सतिच्या कानीं.
चढून गेली दोन पायऱ्या,—दोन आणखी आंत;
पाय ठेवितां आंत, जाहला एकच तों आकांत !—

✠ ✠ ✠

"शांत पापं ! अब्रह्मण्यम् ! ! झाला भ्रष्टाकार ! !
धर्म बुडाला ! !—" ओरड आली आतुन एकच थोर.
"अनाचार हा काय ! न वाली काय कुणी धर्माला ?"
उठले ब्राह्मण बोलत सारे; एक पुढें तों आला.
"लाज न वाटे जीवा, बाई ! आला आत कशास ?
देउळ केलें भ्रष्ट, आणुनी पापाची ही रास ! !
आला येथें का देवाला पाडाया उपवास ?
फेकुन द्या तीं फुलें, न भाळे देव अशा विधवास !
विटाळलेलीं फुलें कशाला—चला दूर व्हा आता !
चला दूर व्हा ! देव बैसला अशा न विधवाकरितां !"
खेंकसला तों गुरव येउनी जवळी अंगावरती;
अपशब्दानें सतीस दुखवी—! परतुनि येई मग ती.

अपमानाचे बाण लागुनी विव्हळ झाली फार;
ऐकायाला शब्द न राहे; आली झणिं बाहेर !

✠ ✠ ✠

अनाथ—हृदयीं घाव घालणें एका पोटासाठीं ! !
हर हर ! देवा ! बरी, लागणें तुझिया दारीं काठी !

✠ ✠ ✠

बाजुस एका बसुन मुळुमुळू लागे ती रडण्याला,
काय जाहलें मनांत, तिजला येइ न बोलायाला.
येउन खालीं रडूं लागली बसून एकान्तांत,
हृदयामधला परी उमाळा झाला नाहीं शांत
कळ्यांकडे मग पाहुन झाला जीव सतीचा वेडा.
रडे नावरे ! दाबुन झाला त्यात घाबरा थोडा.
—"देवा, सोडविं आता ! दाविसि कशास हे अपमान !
शब्दसुरीन कापावी का कुणिं ही विधवामान ?
जगण झाल जड हें ! आतां काय करूं तरि सांग !
हृदय सोडुनी करिसी नुसत्या आशेचा कां भंग !
खरच कां तुज आवडती हीं अभागिनींचीं सुमन ?
कशास आम्हां जन्मा घालिसि ! नको अतां हें जगणं.
'विटाळलीं हीं फुल !—' घरीं वा दारीं एकच शब्द,
सार्थ आपुले बोल वाटती आता मज अरविंद !
धिक्काराव तिज घरच्यान, जगतान, थोरान;—
हलक्यानंही परि तुडवावं पायीं अपमानानं !
अपमानान, कशास जगण जगांत असल्या नीच
दैवीं लिहिलीं सदैव असलीं जर दुःख हानीच !
अश्रूचा अभिषेक करायाही बधन विश्वेला ?
नीच जगाच्या दाभिकतेच्या मान परी पूजेला ?

नको पाहणं मंदिरातलं रूप तुझं जर, देवा!
जलरूपाची करीन सेवा; तिथं न असला दावा!
कृष्णाबाई आई माझी बाप, देव ती आतां
येऊ वरती कशास? करि ती दूर मनींची चिंता.
भूदेवानों खुशाल गाउनि पोवाडे धर्माचे—
धर्म जागवा, पाठ देउनी विधवांना कर्माचे!
कळ्याफुलांनों! हाल भोगुनी सांगा हें देवाला,
अर्पण करितें चला तुम्हाला कृष्णेच्या पायांला—"
बोलत उठली परडी घेउनि, आली उतरुन खालीं,
अपमानानें दोन आसवें डोळ्यांमधुनी गळलीं!

✠ ✠ ✠

जळांत जाउनि उभी राहिली कळ्या घेउनी नीट,
सहवासाच्या दुःखजलाचे नदिस मिळाले पाट.

कृष्णाबाईचें गाणें.

[चाल —" जरि कुणा श्रीमंताची "]

" नमस्कार कृष्णाबाई! येई पुण्यमाते!
तूच एक सर्वस्वाची ठेव गे अम्हांतें ॥ ध्रु० ॥

अंतरंगीं जलरूपानें देव तुझ्या राहे,
अमृत गोड भरलें पात्रीं अमृतवाहिनी हें,
मायभूमि तुज हृदयाशीं तरिच धरी, पाहें,
भक्तिसुधा ही पाजोनी, अमृत करि जिवांतें. १

पुण्यजलें वीराअंगीं तेज दिव्य आलें,
पुण्य-सत-रसवतीचें भाग्यही उदेलें,
पुण्यवत भारतभूचें नांव धन्य झालें.
मायपोट समृद्धीचें एक तू अम्हांतें. २

घोट एक घेतां अंगीं भरें दिव्य वारें,
भावभक्तिच्या प्रेमाचें वेड लावणारें,
तरिच तुझ्या हृदयीं वसती सूर्य, चन्द्र, तारे,
चमक एक तव तेजाची सुखवि लोचनातें." २

✠ ✠ ✠

गाणें म्हणुनी ओंजळींतल्या कळ्याकडे पाहून
भावभक्तिचे भरल्या डोळां शब्द बोलली दोन.—
"फुल अर्पितें तुलाच, आई! तुझीं, तयांना घेई—
पदराखालीं झांकुनि; आम्हा तूंच अनाथा आई!
सागरनाथाजवळी देई प्रेमें नेउनि यांना
'तुषारांतुनी न्या स्वर्गाला—' विनवी हें लाटांना.
देवाच्या शिरिं शोभतील या, जगता जड झालेल्या;
आनंदानें फिरतिल नंदनवनिं, येथें दुखलेल्या.
विधवेचीं हीं फुलं घेउनी, आई कृष्णाबाई!
कारुण्याचं तीर्थ जळांतुन मम बंधूंना देई."
बोलुनि ऐसें पुन्हा चुंबुनी, कळ्या सोडुनी देई,
लाटांवरुनी थवा तयांचा झरझर वाहत जाई.
सरकत गेली लाटासगें दृष्टी खालीं खालीं,
कल्पनेंत मग लाटांसगें तीही वागत गेली.
परतु होती तिथेंच—गेल्या दूर कळ्या वाहून,
मनांत वाटे बोले कमला श्वास दीर्घ सोडून:—
"कळ्या मूक या वाहुन गेल्या पाण्याच्या ओघांत!
असच जीवन अबलांच ना दुर्दैवी जगतांत!"

✠ ✠ ✠

प्रवाह कमले ! अखंड वाहे काळाचा हा शांत;
वाहुन गेल्या, अनंत विझल्या जीवज्योती त्यांत !
किती वाहती; किती वाहतिल मूक फुलें अबलांचीं !
अनाथांस परि इथेंच मुक्ती विधि देई कायमची ! !

✠ ✠ ✠

कळ्या लोपल्या ! वाहुन गेल्या कोठें दृष्टीपार;
भानावर ती येतां झालें तिजला दुःख अपार !
खळबळ झाली मनांत कांहीं, भरलें कांहीं वारें !
दाबुनि टाकी कर्मभोग परि विचार मनिंचे सारे !
घागर भरुनी जळांत, घेई मग उचलून कडेस,
तांबे हातीं, पिळे धुण्याचे घेउनि जाय घरास.

✠ ✠ ✠

सूर्यावरती तों आकाशीं आलीं कांहीं पटलें
जमूं लागले मेघ अंबरीं; ऊन जरा फिक्कटलें !
धांवु लागले भुतासारखे मेघहि आकाशांत,
नभःसागरीं जलचर, वाटे, धांवति वायुजळांत,
दाट सावली क्षणांत पडली, सुटला वारा गार
लवूं लागले झंझावातें वेली वृक्षहि थोर.

✠ ✠ ✠

कडाड मोडुनी खालीं पडले वृक्ष उच्च गेलेले.
गगनीं गेला उंच धुरोळा, लोट तयाचे उठले.
गिरगिरुनी वर खालीं गेलीं वाऱ्यावरती पानें,
कळ्याफुलांचा सडा जाहला ! उठलीं हिरवीं रानें.

झोंबुं लागलें अंगा शीतळ जळकण वाऱ्यांतील,
प्रळय पाहुनी कापूं लागे भीती हृदयांतील.
दगा ! गोंधळ !! एक धुमाळी !!! झालें जग बेताल !
सोसाट्यानें क्षणांत होइल वाटे, सर्व निकाल !
चराचराची उचल पाहुनी कमला भ्याली फार,
घरास गेली क्षणांत, पळभर विसरुन सर्व विचार

पाकळी १२ वी.

विषारी खंजीर.

खात विषारी वारा आली कमला जों दारांत,
गड् गड् गड् गड् गडगडाट तों झाला दुसरा आंत !

✠ ✠ ✠

धडधडले तों वृक्ष खालती मोडुनिया शेतांत,
कड् कड् कड् कड् वीज कडाडे वरती ब्रह्मांडांत !
निर्झर काळे फत्तर फोडी; मेघ तसे फोडून,
एक विजेचा लोळ पातला भूमीवर वरतून.
कडकडाट वर झाला गगनीं ! हादरलें जग खालीं !
लोळ कुठेंसा दूर लोपला जाळुनिया तरुवेली.
मेघामधले थेंब खालती आले वाऱ्यावरती,
मुसळधार तों पडूं लागला पाउस डोक्यावरती.

✠ ✠ ✠

भ्याली कमला परि नव्हती ती कोठें वाटेवरती,
भीतीनें या, क्षणात, न तरी, मूर्छित झाली असती.
कडकडाट परि नभिंचा ऐकुनि शिरली जों दारांत,
वीज कडाडुन गडगडाट तों झाला दुसरा आंत.

✠ ✠ ✠

लाल साकळें रक्त, मुखावर सासूच्या रागानें,
संतापानें शीर तटाटे भालीं आवेगानें.
गरगर होते डोळे फिरकत सभोंवतालीं दूर
थर थर थर थर संतापानें कांपत होता अधर.

दांत करकरा खाखावोनी, ओंठ मधें चावून,
मारि विषारी नजरेचे ती भुवयांमधुनी बाण.
ळळळळ जिभली मुखांत हाले, शब्द नादले कांहीं,
गडगडाट हा घरांत कसला म्हणुनी कमला पाही.

✠ ✠ ✠

तोंच ऐकिलें—" सटवे ! झालिस कैशी कैदाशीण !
आग जिवाला लविसि कां ही ? टाक तरी मारून !
छळावया का जन्मा आलिस ? करतिस थेर थेरं !
सासू झाल काय, करटे ! घरातलं पोतेरं ?
काय अवदसा मनिं आठवली, कुठली आकाबाई ?
कोळुन प्यालिस लाज अवदसे ! काय सांग तरि बाई !
निलाजरे ! कां खाया घालुन दमलिस या पोरांना ?
शब्द विषारी बोलुन छळिसी डाकिणि ! कां तूं यांना ?
कुलवन्ताच्या घरा बुडवल असल्या बागवणुकीनं !
काळोखी ही पुरी लागली मेलीच्या हातानं !"

✠ ✠ ✠

भ्याली कमला ! क्षणभर टकमक तशीच पहात राहे,
मनांत हांसुनि पलीकडोनी लीला चोरुनि पाहे.

✠ ✠ ✠

—" गुल्गुल् गोष्टी आवडती तुज परक्याशीं बागेंत !
सोंग फुलांच करून खातिस शेण अस कां तेथ ?
कशास नांवा अम्हां कालिमा—गेलं, नांव बुडाल !
सटवे ! कैदाशिणी ! अवदसे ! काय तुला आठवल ! !

✠ ✠ ✠

अरविंदाचा हात धरोनी जा आता तरि उठुन,
दुष्ट कोडगे प्रकार करिशी कशास हे चोरून ?

पाप नको हें बघणं! सटवे! उलथुन जा, जा रां–!'
धप्प वाजलें समोर कांहीं, तोंच नादलें भांडें!!

✠ ✠ ✠

जळाल होतें विष शब्दाच्या जहरी खजीराला,
क्षणात शिरतां हृदयीं, आंतुन चरचर कापत गेला!!

✠ ✠ ✠

शब्द ऐकुनी भोंवळ येउनि कमला पडली खालीं!
ऐकुं न आली तिजला पुढली सासूची लाखोली.
डोळे मिटले! कपाळ फुटलें, दारावर चेंचून!
'वाहूं लागे रक्त भळभळां, फेस मुखीं येऊन!
पिळे धुण्याचे बाजुस पडले, कळशी गेली दूर!
भडभड पाणी वाहुन, गेले दुसऱ्या बाजुस पूर!
फुटुन बांगड्या, लाल थेंबही हातामधुनी आले!
निश्चल झाली कमला! लीला समजे परि हे चाळे!
गेलें सांडुन पाणी! भिजलें लुगडें, चोळी, अंग;
परि सासूला सुनबाईचें वाटे सारें सोंग.
म्हणून आली फण् फण् फण् फण् करीत कमलेजवळी,
निर्दयतेनें कमरेमध्यें लाथ एक मग घाली!
घागर तांबे पिळे उचलुनी तशीच गेली आंत,
कमलेवर ती शब्द–शिव्यांची लाखोलीच वहात.
लीला गेली तशीच! मागें परि दुर्दैवी कमला——
मूर्च्छा येउनि पडली! आली करुणा लव न कुणाला.

✠ ✠ ✠

परि तोंडाचा पट्टा चाले अजूनही आंतून,
लीला होती हांसत मनिंचा सूड असा उगवून.

✠ ✠ ✠

कालहि गेला बराच ! लागे कण्हावयाला कमला;
जरा हालली ! हात उचलुनी लावी मग डोक्याला.
भिजला होता पदर, माखलें कपाळही रक्तानें,
मूर्च्छा आली क्षणांत दुसरी मग रक्तस्रावानें ! !
निश्चल झाली क्षणभर–घाली मुखिं ना कोणी पाणी !
शब्द खोल ये–! परंतु झाली तीहि निश्चल वाणी !
गेले कांहीं क्षण मग, आली कमला भानावरती,
हळूच डोळे उघडुनि फिरवी इकडे, तिकडे भवती !
'कोठें आहों' 'काय जाहलें', 'कोण बोललें आंत'—
कळे न तिजला–डोळ्यावरची निवळू लागे भ्रांत.
निश्चल झाली क्षणभर–! घाली मुखिं ना कोणी पाणी
शब्द खोल ये !–परंतु झाली ती ही निश्चल वाणी ! !
गेले कांहीं क्षण मग, कमला आली भानावरती
हळूच डोळे उघडुन फिरवी इकडे तिकडे भवती
"कोठें आहों; काय जाहलें; कोण बोललें आंत–"
कळे न तिजला–डोळ्यावरची निवळू लागे भ्रात.
हळूच लागे उठावयाला–नव्हती शक्ति उठाया
खचली होती कंबर म्हणुनी पडली मग त्या ठायां
शब्द ऐकुनि कठोर आंतिल–आठवलें मनिं सारें,
तोंच हुदका कंठ फोडुनी आला अश्रुद्वारें.
हळूच उठली धरून भिंतिस, उभी राहिली नीट,
खोलिंत गेली, परतु पडली तिथें येउनी झीट ! !

✠ ✠ ✠

शुद्धीवरती येउनि कमला उघडी नेत्र विशाल
कण्हूं लागली 'पाणी ! पाणी !' करुणरवानें बोल !

परी मिळालें पाणी ही नच ! बराच गेला वेळ !
अश्रु गाळुनी दुर्दैवाचा कंठित राहे काळ
कांबळ्यावरी जाउनि पडली, क्षणभर घे विश्रांती;
परि हृदयाची भंग पावली होती आतां शांती !
झरझर झरझर वाहत होते अश्रू डोळ्यातून !
कंठ दाटुनी, रडावयाला लागे मनिं फुंदून
जीव नकोसा झाला—विटली कायमची जन्माला,
तहान मेली ! भूक निमाली ! आस नुरे जीवाला !
लीला येई बोलविण्याला,—निमित्त टाळायाला—
दंश विषारी पाहुन, खालीं जीव तियेचा पडला.
आली—गेली तशीच ! कोणी जवळी गेलें नाहीं;
डोकें धरुनी मनांत कमला बोले कांहीं कांहीं,
ओघळले सर गालिं अश्रुंचे एकामागुनि एक
' जगूं, मरूं ? ' या वेडाखालीं हलकें मन लवचीक.
दुःख मनाचें मनास ठावें ! बोलाया येईना;
तळमळ तळमळ तळमळ मनिंची परि पुरती जाईना !

✠ ✠ ✠

भयाण भासे जग हें ! रडुनी सुजवुन घेई डोळे
वळुन कुशीवर कढ येवोनी मनांत कमला विवळे !!

✠ ✠ ✠

देवा ! ऐसें मनिं हळहळुनी भगिनींनीं विवळावें !
अम्ही बंधुनीं शाब्दिक ध्येयाखालीं परि मिरवावें !!

पाकळी १४ वी.

कड्यावर !!

दुपार पुरती टळून गेली! कलला रवि आकाशीं
वळीव सोसून झाली होती धरणी थंड जराशी
झरोक्यांतुनी झुळुक येउनि किंचित देह सुखावे
ठणका लागुन तों कमलेचें क्षणांत अंग दुखावें,
दुखूं लागलें डोकें कलकल! जखम जाहली घोर
साहवे न तिज पळभर आतां मुक्या जिवाचा भार
काहुर उठलें मनांत! आले विकार कठीं सारे
वाहत होते अश्रु, जगाच्या दृष्टिस ना दिसणारे.

✠ ✠ ✠

भडकत गेले विचार कोठें—जीव नकोसा झाला!
घाव जिव्हारी बसतां, जगणें गोड गमे न जिवाला!
लाल जाहले नेत्र विचारीं—फिकी भेसुर दृष्टी
एकच दृक्पातानें, वाटे, भस्म करी ही सृष्टी
संतापाची लहर भयंकर—! शब्दांचा खंजीर—
—भिडे काळजा, लावुनि जीवा कायमचा परि घोर.
थरथर कांपे ओंठ! दाटला हृदयीं थोर उमाळा
प्रेतावरती जिवंत, पडल्या अश्रुफुलांच्या माळा!!
फुटला कंठांतून शेवटीं साठविलेला पाट
पडल्या जागीं रडून, देई निजदु:खाला वाट!

✠ ✠ ✠

लाट ओसरे—खांउ लागले परि जीवाला शब्द
क्षणांत चढला, क्षणात विरला दु:खाचा उन्माद

दुखूं लागली जखम जिवाची–डोक्याचीही फार !
व्याकुळ होउन करूं लागली अपुल्याशींच विचार—
" सार्थक झालं जन्माच ना जीवा ! आतां काय—
शोभा उरली ? जगांत जगण जिवंत मरण होय !
जगण आता कशास ? नाहीं मेली पुरती आस ?
दुर्दैवाच्या खेळामधले पुरे न का आयास ?
मोह पुरे हा ! पाप फळाला नच कां पुरत आलं ?
पापी जीवा ! जगास-पाहुन नाहीं कां मन मेलं ?
भोग भोगले देवा ! सगळे, पापें अपुलीं गणुनी ?
सोसाया परि शब्द दुधारी जगविलेंस कां म्हणुनी ?
हाल भोगिले असते कांहीं अघोर या जीवानें
ऐकविसी कां—हाय ! हाय ! 'ते शब्द,' थोर वाणीनें.
" नांव बुडविलं ? कुणीं बुडविलं ? कोणाचं ? मीं केव्हां ?
कुणा लाविली काळोखी मीं ? कधीं, कशाला, देवा ?
सोंग फुलाच—सोंग फुलाचं, कुणीं, कशाला केलं ?
नाव कुणाच साग बुडालं ? काय मला आठवलं ?
अरविंदाचा—हाय ! कशाला पुण्यवत तें नाव ?
ऐकुनि, देवा, सांग, काय हें, थोर जगात जगाव ?
मरण योग्य ना जीवा ऐशा ?—मरण गोड विधवांनां;
जनदृष्टीच जगण केवळ जिवत मरण त्यांना !
मोल जिवाच माती !! माती जीवित मातीमोल !!
मातिस माती मिळवायाला होइ जिवा बेताल— !! "
बोलत असतां मनांत भरलें आवेगाचें वारें,
भेसुर दृष्टी फिरुन एकदां सामावी जग सारें.

दांत खाउनी, ओंठ चावला ! निश्चय कांहीं ठरला !
आवेगाच्या भरांत उठली शक्तिहीन झणिं कमला.

✠ ✠ ✠

भरलें अगीं दुःखावेगें मरणाचें नव वारें,
डोक्यावरच्या जखमेचें मग दुःख विसरली सारें.
उठली; फिरली घरांत; पाही चोरुन, निरखुन नीट !
भेसुर दृष्टी झाली, गरगर फिरणारी, मग धीट.

✠ ✠ ✠

पेटीमधुनी चित्र काढुनी, डोळाभर ती पाहे,
निश्चलतेनें एक निमिषभर, अश्रू गाळित राहे.
करात घेउनि छायाचित्र प्रेमें त्रैमूर्तींचें.
पाठीवरतीं शब्द लिही ती भ्रमांतले, शेवटचे.
पाहुन डोळे भरून, ठेवी चित्र झणीं पेटींत,
परंतु येतां विचार कांहीं घे काढून करात !
काय वाटलें देवा ठावें, पुन्हा ठेवि ती आंत,
परतु निश्चित ठरतां कांहीं काढुनि घे हातांत.
चित्र धरोनी हृदयाशीं मग दृष्टी त्यावर लावी,
परी कुठेंशी निघे, म्हणुनि तें ओच्यामध्यें ठेवी.

✠ ✠ ✠

घरांत नव्हतें कोणी आता—सायकाळ जहाली,
भाविक सासू उत्सुकतेनें देवदर्शना (?) गेली.
रुमाल घेउनि वीण शिकाया, जेवण करुनी लीला —
गेली होती कुणाकडेशी; वेळ तिलाही झाला.
मुलें न अजुनी शाळेमधुनी घरा निवालीं होतीं;
गुरें परतलीं ! सूर्य उतरला जरा डोंगरावरती.

शून्य घराला पाहुनि गेली वेगें ती परसांत,
ओघळ पुसुनी झणिं रक्ताचे, जाई मग परड्यांत.
अश्रु गाळुनी शेवटचे, मग घराकडे पाहून,
निश्चयतेनें मना आवरी, मान झणीं फिरवून.
भीत भीत मग मागिल दारीं पहात गेली नीट,
ठाउक नव्हतें कोणा कीं तिज ये जन्माचा वीट.

✠ ✠ ✠

मागिल दारांतून निसटुनी वायूच्या वेगानें;
दूर दूर ती गेली तुडवुन पायाखालीं रानें.
भान जिवाला नव्हतें कसलें! कमला नव्हती कमला!
पायांखालीं वाट सरे परि, जीव न कोठें रमला.
तुडवुन शेतें, गांवापासुन बरीच गेली दूर,
उच कड्यावर कृष्णाकाठीं येउनि थांबे स्वैर.

✠ ✠ ✠

नव्हतें कोणा आजूबाजुस, रानें होतीं शांत,
भेसुरतेनें पहात होता मावळता एकान्त!
मूकपणाचें राज्य पसरलें होतें विश्वावरती,
नांदत होती सुखवायाला, दुखवायाला, शांती.
कानीं येई मात्र दूरचा मंजुळ घटानाद,
घरा परतल्या खिल्लारांचा; पान्याची वा साद.
तुफान भरुनी दुथडी वाहे कृष्णा! गान तियेचें—
सोसाट्याचे शब्द लोपवी भ्यालेल्या पखांचे.
भणभण वारा वहात राहे, गाणें मनिं गुणगुणुनी
वशतरूंतुन गाणें गाई वाऱ्यासगें कोणी!

शोकरसाचे ध्वनी उमटले परि या सर्वांतून !
विलापगीतें, वाटे, होतीं सगळीं गात रडून !!

✠ ✠ ✠

डगरीवरचा गेला होता उंच कडा तुटलेला—
पुढती कृष्णेमधें–खालतीं पूरहि होता आला.
गरगरगरगर फेसाळोनी भेसुर लाटा खालीं—
वहात होत्या, भीती दावुन, आपटुनी भंवतालीं !
समोर होता सूर्य चालला हिरमुसला अस्ताला,
किरणें होतीं जात मागल्या पायीं अस्तगिरीला.

✠ ✠ ✠

क्षणांत जाउनि उभी ठाकली कमला टोंकावरती,
भयाण विश्वावरती फेकी शेवटली ती दृष्टी !
चित्र काढुनी ओच्यांतुन मग खिळवी त्यावर दृष्टी,
करुण आंसवें गाळित, झाली मनीं शेवटीं कष्टी.
चंचल दृष्टी फिरली भंवतीं—मनीं जराशी धाली;
हात जोडुनी विनवी देवा, कांहींसें पुटपुटली.
पुटपुटतांना कंठ दाटला–हृदयाचा बधारा
फुटता किंचित्, वाहू लागल्या पदरावरती धारा !
चित्रें कांहीं पूर्वस्मृतिचीं झरकन् पुढुनी सरलीं,
निरोप घेउनि छायाचित्रा शब्द दोन ती वदली—
" सुखांत जातें–आस न कांहीं–दु:ख न वा आनंद,
दर्शन कुठलं अभागिनीला तुमच तरि अरविंद ?
सुखशब्दाच्या उपकारानं ऋणि अपुला झालेला
तळमळतो हा जीव–आपुल्या ऋणामधें घालेला.

दर्शन कुठल अभागिनीला पुण्यवन्त अरविंद !
क्षमा करा मज "—दचके ऐकुन तोंच कुणाला शब्द !!

✠ ✠ ✠

"कमल—!." बोलुनी पुढें ठाकला मागुनि तो अरविंद.
दृष्टि मिळाल्या ! लख्ख जाहलें पोटीं, ऐकुनि शब्द !
गळलें छायाचित्र ! क्षणभर भांबावुन ती गेली !!
तरळूं लागे दृष्टी भेसुर–पाहे मग ती खालीं !

पाकळी १५ वी.

कड्यावरून—

"—दुर्दैवान पाठ पुरवली येथेंही ना देवा!
पराधीन मज मरणहि व्हाव? कसला छळ हा दैवा!—"
असेच कांहीं मनात आले असतिल बोल जिवाचे,
कानीं पडले प्रश्न भीतिचे आतुर अरविंदाचे—,
"कमल! इथें कां? कशास आलिस? संकट कसलें पडलें?
भ्यालिस कां गे? अशी फिरविर्शी दृष्टी कां नच कळलें.
थरथरती का ओठ? निथळतें कपाळ कां घामानें?
काय जाहलें बोल, अशी का कांपतेस भीतीनें?
जिवास पडलें कसलें कोडें? कसला आला वीट?
धीर धरीं गे कमल! बोल—का भितेस? होई धीट.
अधीर झाला जीव—! इथें का कड्यावरी आलीस?"—
—विचारतांना अरविंदाचा चाले वेगें श्वास!

✠ ✠ ✠

दोघे होती शांत क्षणभर! शांत स्थिरचर झालें;
महापुराच्या लाटांवांचुनि कुणि न कुणाशीं बोले.
कलला होता अस्तगिरिवर सूर्य पुरा आकाशीं;
मुकीं अरण्यें करीत होतीं भयाण एकान्तासी.

✠ ✠ ✠

धीर धरुनि मग, पुरा मनाचा सांभाळोनी तोल,
पाहुनि वरती कमला बोले खरे जिवाचे बोल—
"देवा! अरविंदा! मज आतां नका विचारूं कांहीं;
जगांत असल्या थोर क्षणभर जगण जीवा नाही."—

✠ ✠ ✠

" काय द्यावया जीव, कमल, कां येथवरी आलीस!
छे! भलतें मी करू न देइन; होय काय जीवास?
जिवास बसला घाव विखारी तुजला कांहीं खास,
बोल बोल बा सांगायाला चल दुःखें आईस.
मरू न देइन तुजला, झालें काय असें तरि, बोल!
नसे ठेविलें देवानें का जिवास कांहीं मोल?"

✠ ✠ ✠

मधेंच चावुनि ओठ, धिटाई करून बोले कमला—
" मोह जगाचा व्यर्थ कशाला घालितसां हा मजला!
झाल! गेल–जीवित सरलं! कर्मभोग ओढवले!
कारुण्याच्या अशा जगांतुन अतां पाहिजे गेलें.
पाप पुरतीं फेडायाला आम्हीं देवापायीं—
जाव म्हणुनी बोलवीतसे काळाची ही खाई!"

✠ ✠ ✠

" दुखवि न जीवा बोलुन असलें! चल तूं आईजवळी,
तव गुण बाबाआई गाती—सुखें तिथें तुज सगळीं!"

✠ ✠ ✠

" झाली माती पुरी गुणांची! बोलुनि होई काय!
शीलवतीच्या गुणांस आलं मरण कधिंच–हा हाय!
ममतेसाठीं, नांवासाठीं, अश्रूसाठीं नाहीं—
जिण अम्हाला–असून दृष्टी बघणं नच नयनांहीं!!
कशास जगण आतां! झालं जन्माच मातेरं.
ठाउक नव्हत कीं 'विधवा' हें घरातल पोतेरं.
क्षमा करा मज लवहि न वाटे या मरणाची चाड
पुरे मोह हा! घालु नका ही शब्दाची मज भीड."

✠ ✠ ✠

"घालु नको ही भीड तरी कां पाहूं डोळा मरणें?
'दुःखमुक्त तुज करणें' जीवा ध्येय एक हें जाणें
जिवास लावुनि घेउं नको, तुज करणें काय जगाशीं?
नको सकटीं जिवास घालूं, हाय खाउनी ऐशी."

✠ ✠ ✠

"हाय कुणाची कोण खातसे! पर्वा मुळिं न जगास
कशास आम्ही धरूं सुखाची लवभर आतां आस!
वाचा असुनी मुक्र राहणं विधिनं लिहल भाळीं!
भारडून कां विधवा गेल्या थोडया कानिकपाळीं!
घरात गाडुन घेणं, घालुन मुखास पुरती खीळ
शब्द शिव्यांच्या लाखोलीचे मुके सोसण हाल.
व्रतोपवासी तनु तापविणं थोर एक हा धर्म
"बोलायाची चोरी"—अमुच्या धर्माचें हें मर्म
—"कुणीं फुलाव कुणीं हंसाव झुरुन मराव कोणी
पुरुषान परि सदा हसाव स्त्रीन रडत बसूनी"
शब्द हेच ना तुमचे बोला—'जग झालं शिरजोर'
कशास घालावा विधवानीं थोर जगावर भार
कितीक माझ्या भगिनी मरती शीलवती, अरविंद
अधारान जग कोंदटलं! कुणा न याची दाद
थोर अमुचा धर्म न बोले कांहीं अमुच्याकरितां
'रुढी आमुचा खरा जिव्हाळा'—वदे दयेनें जनता.
काळ लोटला! अजूनही परि जगांत अमुच हासं—
अनाथ होतां व्हाव!—शोभे जनतेला हें खास!"

✠ ✠ ✠

"उघड्या डोळा मरण पाहुनी आजवरी भगिनींच
मेली आहे नजर जगाची! काय तुम्हां मग त्याचं?

शब्द सुखाचा महाग झाला ! होय गुणाची माती !
जगणं मरण समान झालं ! कशास जीवा खती ?
घरिं दुःखानं झुरतों ! दारीं लाथा वरतीं बसती
अमुच्या हातीं होय फुलांची जगांत असल्या माती !
विटाळतें जळ ! धर्महि बुडतो आमुच्या हातीं नीच !
देव रोषतो ! जनास अमुचा रात्रंदिन हा जाच
पतिधन गेलं ! शील राहिलं होत आम्हांजवळीं
' विधवेला परि शील न '—जग हें बोलं ' लिहिलं भाळीं ! '
प्रियबधूसह बोलायाची झाली आम्हां चोरी
स्वातंत्र्याचं नाव कशाला दृष्टी होय विषारी.
अधर्म झाला अमुच्या पायीं—म्हणुनि विषारी कांटे
टोंचुनि, जनता मारी आम्हां—हाय ! हृदय हें फाटे ! !

✠ ✠ ✠

दोन आंसवें पदरावरतीं टपकन् तोंच गळालीं
खालीं पाहे अरविंदहि मुख झांकुनि निजकरजालीं.
सुभ जाहली वृत्ति ! हरपलें भान; कळेना कांहीं,
भास बोलणीं स्वप्नामधलीं जागेपणिचीं वा हीं.

✠ ✠ ✠

आवेगानें कमला बोले अश्रु करांनीं पुसुनी
" काय जगावं जगांत आम्ही असेच अश्रू टिपुनी ?
सोसावे ना हाल सदाचे ! शीलवन्त जग सारं
कशास जगणं ? परदुःखाचं शीतळ कीं नच वारं ?
भावभावना हृदय न आम्हां दिधलीं का देवानं ?
मृत-हृदयांनीं काय जगावं सांगा अपमानानं ?

सांगा, येउनि काय करावें; जगापासुनी दूर?—
जाण आम्हां"—लाल जाहली बोल बोलतां फार!

✠ ✠ ✠

करात झांकुनिया मुख सोसुनि तीव्र जिव्हारी शब्द—
भ्रांत जाहला क्षणभर विव्हल होउनिया अरविंद
स्वप्नसृष्टि वा सत्यसृष्टि हें मनास कळलें नाहीं
मिटल्या डोळां अनाथ-दुःखें हृदय एकलें पाही,
चूर जिवाशीं क्षणभर होई भ्रांत क्षणभर होई
न कळे केव्हा कमला खालीं उडी झोकुनी देई!!
बंद जाहली भाषा! गेले भ्रांतीचे क्षण दोन
भेसुर एकान्तानें जागे करितां करि वर मान.
डोळे फाडुन समोर बघता दिसलें नाहीं कांहीं—
दिसलें नाहीं कांहीं म्हणुनी सभोंवतालीं पाही.
गरगरणाऱ्या भीत दृष्टिला जळात दिसतां कांहीं
उडी झोंकुनी देइ खालीं नदींत वरुनी तोही!!

✠ ✠ ✠

वाऱ्यावरल्या तीरापरि तो पोहत गेला दूर,
झाली होती मूर्छित कमला लाटांनीं बेजार.
खालीं, वरती जातां दिसले कुंतल अरविंदाला
गेला जवळी—हाय! वृक्ष तों वरुनी वाहत आला!
लाट लागली! कमल अभागी—गेली! काय मेली!!
दूर झोंकुनी अरविंदाला लाट अन्य तों आली.
आली दुसरी-तिसरी; आल्या आणिक दुसऱ्या दोन,
पुढतीं गेल्या अरविंदाला अन्य तटीं झोंकून!

मूर्छित होउनि पडला कांठीं कळकीच्या बेटांत!
अस्ता गेला सूर्य! मांडिला टिटव्यांनीं आकांत!!

✠ ✠ ✠

रडूं लागली सृष्टी; झाली व्याकुळ संध्यादेवी,
आकाशांतुन दांत विचकुनी कुणी वाकुल्या दावी.
अंधारानें विश्व कोंदलें! मिटलीं कमळें! भृंग—
करूं लागले पद्मिनींतुनी एकान्ताचा भंग!!

उपसंहार.

पुनः कृष्णाकांठीं.

पहांट झाली; रंग रंगले आकाशांतुन लाल;
झुंजुमुंजु झालें; फेकी मुठिनीं कुणी गुलाल.
तांबुस गगनामधुनी गेले वाहत पहांटवारे,
कांहीं लपले, काहीं अस्फुट उदया आले तारे.
दरवळला सौगंध भोंवतीं, फुलांतुनी आलेला;
किल्‌बिल् किल्‌बिल् मंजुळतेचा किल्‌बिलाटही झाला.
सळसळलीं वर वाऱ्यामधुनी चमकत पिंपळपानें
डंगरीवरलीं डोलु लागलीं काळीं बाभुळरानें
ओढ्याकांठीं निवडुंगांतुन वरति करंजे आले
वांकवांकुनीं जळीं कण्हेरीं रूप पाहतीं अपुलें
दाट निर्गुडी तटिंच्या हलतां सळसळ वाऱ्यासंगें
मधुन पांढरीं, हिरवीं दिसलीं उलटींसुलटीं अंगें
'हु हू हु हू हू' फांदीवरती एक आरडे होला
शब्द कांपले फिरतां खालीं, वर वाऱ्याचा झोला!
डोलत होतीं कळकी बेटें, कंजळ कृष्णाकाठीं;
तेज उदेलें जराजरासें अंधाराच्या पोटीं.
मधेंच चमके फेसाळोनी गेलेलें जल खालीं;
तरूंचीं पानें दिसू लागलीं अंधारीं लपलेलीं.
पंच पंच या उषःकालच्या समयीं शांत गंभीर
कड्यावरी कुणि बसला होता धीर मनाचा वीर.

हातीं घेउनि कागद कांहीं, पाहे वरती खालीं,
वाचवाचुनी, विचार करूनी पाहि पुन्हा भवतालीं.
रंग नभाचे, अतरंगिच्या विचार लाटांवरले
मुखिं चमचमुनी क्षणैक, दिसले क्षणात पालटलेले!
हातीं घेउनि तेंच कायसें, स्थिरवी त्यावर दृष्टी;
विश्व साठलें त्यांतच, वाटे, विरली सारी सृष्टी.
दीर्घ उसासे सोडुन, पाही करुन जरा वर मान,
खालीं वरती पाहे, गेलें जणू जिवाचें भान!
पहा! पहा ते आले! झरले अश्रू डोळ्यांतून!
खालीं वाकुनि पाहे—बोलवि कुणि का कृष्णेंतून?

✠　✠　✠

कमलकरातुन गळलेलें तें होतें छायाचित्र,
सांगत होतें अरविंदाला सतिचें जणू चरित्र.
उत्सुकतेनें—प्रेमळतेनें चित्र पाहता असलें,
हृदय फाटलें!—शब्द कापरे, तों कांहींसें दिसलें,
आवेगानें उठला!—बसला वाचुनि परि तों शब्द,
हळुवार मनें वाचू लागे तेंच तेंच अरविंद!

✠　✠　✠

विरू लागले अंधाराचे डोंगर जरि गंभीर,
काळोखाचें काहुर होतें आंत माजलें थोर!
वेड्या जीवा मुळिं न वाटली अतां मृत्युची भीती;
भ्रांतीचे क्षण जातां, पावे मग मनाची शांती.
नैराश्याचा कडा कोसळे! मनांत झाला चूर!
पूर्वस्मृतिंनीं जीव पोळला; भरून आला ऊर.

पाय चालले पुढें जरा; भिरभिरलें मन मोकाट,
शेवट लावाया जीवाचा गेला पुढती नीट.

शब्द वाचुनी क्षण गोंधळला! परतुनि ये माघारी,
हांसे त्याला लहरी, खालुन, येणारीजाणारी.

✠ ✠ ✠

पुन्हा जिवाचे शब्द वाचले—गहिंवरला तो हृदयीं,
ओठ हालले—अंग थरारे—पुटपुटला मग कांहीं.—

वाचूं लागे—" जिणं सपल—सोसवे न हा आळ!
होतिल तुमचे हाल इथ मी जगता कांहीं काळ.

अभागिनी मी—क्षमा करा मज—येतें मी अरविंद,
अभागिनींना जगीं सोडवा "—लिहिला तरि हा शब्द.

लावुनि ध्या नच जिवास आतां कर्मकथा घडणारी
बालपणींची 'कमल' आपुली—ऋण ठेवुनि जाणारी!

—शब्द कांपरे दावित होते मनिंचीं निश्चय, भीती,
ब्रह्मांडांतिल दुःखें भरलीं अरविंदाच्या चित्तीं!

गहिंवर फुटला आवेगानें—दाबवे न मग कंठ,
फुटे अश्रुला वाट—लागला रडावया एकान्त!!

शोक जाहला जिवास—! आणी गहिंवर करुणावाणी—
दाबुनि हृदयीं परी उमाळा बोले करुण वचांनीं—

'आळ तुजवरी? कमल, कशाचा?' कसले होतिल हाल?
गेलिस माझ्यासाठीं तू' हे—हाय! लागती बोल!!

येऊं कां मी कमल—नको पण! शब्द तुझा पाळाया—
निष्प्रेमाच्या जगांत बसतों तुजविण शून्य मनें या.

परि जीवाचा स्वार्थ कशाला—? छे, पण कर्मकहाणी
जगास कैसी कळेल, गेली जर ही करुणावाणी ?
जगणें मरणें समान झालें जिवास नैराश्यानें
जीव जगविणें दैवीं आलें केवळ तव शब्दानें"
बोले, येई परी उमाळा—गेला टोंकावरती
पाहू लागे हळूच खालीं, पुढती, मागें वरती !

✠ ✠ ✠

पूर्व—क्षितिजीं तेजानें कड सारविली जरि कोणीं
अजून होत्या जरा थांबल्या कुणी तारका गगनीं
पूर्वेला तों तुकती कोणी तारा उदया आली.
अरविंदाची फिरणारी तों दृष्टी तीवर गेली.
शुभ्र हांसऱ्या तेजावरती खिळली दृष्टी दिव्य
दिसूं लागलें मंदिर तेथें स्वर्गाचें नव भव्य !
मंदिर होतें ताऱ्यावरच्या तेजांनीं रचिलेलें
चमकत होतें वाटे स्तंभहि तेजांचे केलेले.
रचिलें होतें नव सिंहासन विद्युद्रत्नमण्याचें
लखलखाट वर चौकामध्यें होई आकाशाचे.
तेतिस कोटी देव बैसले सभोंवताली खालीं
परि विधवेची मूर्ती कोणी उच्च आसनीं दिसली
"कमल ! कमल ! ही सांग तूंच ना ?"—बोट दावुनी वरती
वरळूं लागे जरा भ्रमानें अरविंदाची मूर्ती.
देवानीं तुज उच्चपदीं या बैसविलें मानानें
छळिलें परि तुज पायाखालीं तुडवुन—हाय ! जगानें.
नीच जगाला सोडुन गेलिस देवाच्या भेटीला !
निवले डोळे ! कळ्या घेउनी सेविसि योग्य पदाला

दुःखीं लोटुन हांसतेस मज—? येऊं का मी वरती ?
येउं ? काय—मी नको—नको मी "—निघळूं लागे भीती.

परंतु नव्हतें तांबुस गगनीं कुणी तारकावीण !
कळलें कीं हा भास भासला, होतां मन हैराण !

✠ ✠ ✠

बसला खालीं—पुरी निमाली अतां मनाची भ्रांती
अनुभूतीच्या तत्त्वज्ञानीं मिळे मनाला शांती

तेज सांचलें कणांकणांतुन ! विचार चित्तीं आले
'करुणावाणी' ध्येय दाखवी—निश्चित कांहीं ठरलें !

तेज चमकलें मुखि तों—ठेवी हृदयावरती हात—
दुसरा ठेवुनि लेखावरती घेऊ लागे शपथ—

"अभागिनींचीं करीन दुःखें दूर उपायीं खास;
कमल ! जिवाला संसाराचा ठेवित नाहीं पाश !

कार्य करिन हें देशकारणीं तनमनधन लावून
शपथ वाहतों सन्यासाची, कमल ! तुला मी स्मरुन—!

बोलुन ऐसें उठला ! गळले टप्‌कन डोळ्यांतून—
अरविंदाचे अश्रु खालीं खडकावरती दोन !

तसाच गेला परतून घरा, घेउन छायाचित्र
आंतिल डोळे पहात होते जग हें चित्रविचित्र !

✠ ✠ ✠

नूतन तारा हंसली—गेली क्षणांत लोपुन गगनीं !
वर वर होतें तेज येत, परि सूर्य न आला अजुनी !

बंधुभगिनीस प्रार्थना.

अनाथ झुरती अश्रूंसाठीं, करुणावाणीसाठीं
तरीच बोलत तुम्हां आणिलें इकडे कृष्णाकांठीं.

सुरू जहाली, इथेंच सरली कांठीं, करुण कहाणी
ठेवा ध्यानीं—‘अनाथास परि शांतविणें अश्रूंनीं.’

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

समाप्त.

REFBK-0002360

अभिप्राय.

श्रीयुत 'गिरीश' यांनीं मला आपलें "अभागी कमल" हें लहानसें काव्य वाचण्याची संधि दिली याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें. विधवां-च्या स्थितीचें वर्णन करणारें हें काव्य असल्यामुळें, त्यातले कांहीं भाग वाचून दाखविलेले मी ऐकावे व आपलें मत कळवावें, अशी इच्छा त्यांनीं प्रदर्शित केली, तेव्हां नकाराचा जबाब माझ्यानें देववेना. त्यांनीं कांहीं भाग वाचून दाखविलें, तेव्हां सबंध काव्य वाचण्याची मला इच्छा झाली व त्यांच्या हस्तलिखित प्रतीवरूनच तें मी वाचलें. सामान्य वाचकांच्या मतापेक्षां अधिक किंमत माझ्या मताला नाहीं. तथापि काव्यकर्त्याचा हिरमोड न व्हावा यासाठीं मी तें खालीं नमूद करीत आहे. हें काव्य हृदयंगम आहे. विधवेच्या करुण-कहाणीचें चित्र अंतरंगात उठविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत आहे. त्यांतले कांहीं भाग तर मनाला चटका लावून सोडणारे आहेत भाषा सुबोध असून वाचतां वाचता अर्थ मनांत उतरला जातो. वर्णनांत अतिशयोक्ति आहे, तथापि वस्तु-स्थितीची जाणीव करून देऊन मनांत तळमळ उत्पन्न करण्यास तिची मदत होईल. स्वसुखासाठीं धडपडणाऱ्या सर्वांनाच सुखाचा लाभ होतो असें नाहीं. व ज्यांना त्याचा लाभ होत नाहीं तीं मनुष्यें असंतुष्ट राहणारच. मनुष्याच्या मार्गांत कितीतरी नैसर्गिक अडचणी असतात. त्यामुळें सुखाचा लाभ झाला नाहीं तर मनुष्य कसें तरी मनाचें समाधान करून घेतें. समाजानें कृत्रिम अडचणी घातल्या असल्या व त्या दूर होण्यासारख्या असल्यास तर, तें दुःख मनुष्याला असह्य होतें. विचारी मनुष्यांनीं कृत्रिम अडचणी दूर करण्याचा यत्न केला पाहिजे विधवांच्या दुःखाचें परिमार्जन करण्याविषयीं लोकमता-ची अनुकूलता उत्पन्न केली पाहिजे, व त्याकामीं श्रीयुत 'गिरीश' यांच्या काव्याचा उपयोग होईल.

हिंगणें बुद्रुक, पुणें.
२९।१।२३

धोंडो केशव कर्वे.